

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XX

Neőir Heyeti — Editorial Board

Halil İNALCIK — Nejat GÖYÜNÇ

Heath W. LOWRY — İsmail ERÜNSAL

Klaus KREISER — A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XX

İstanbul - 2000

Sahibi : **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail **ÖZDOĞAN**

Tel : + 90 212 528 63 18 Fax :++ 90 212 528 63 17

Yazı İşleri Sorumlusu : **Nejat GÖYÜNÇ**

Tel : + 90 216 333 91 16

Basıldığı Yer : **KİTAP MATBAACILIK San. ve Tic. Ltd. Şti.**

Tel : + 90 212 567 48 84

Cilt : **FATİH MÜCELLİT Matbaacılık ve Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.**

Tel : + 90 501 28 23 - 612 86 71

Yazışma Adresi: **ENDERUN KİTABEVİ**, Büyük Reşitpaşa Cad.

Yümni İş Merkezi 22/46 Beyazıt - İstanbul

XVIII.YÜZYILDA HAC YOLU GÜZERGÂHI VE MENZİLLER
(=MENÂZİLÜ'L-HACC)

A. Latif ARMAĞAN

Yollar ve yol sistemi, tarih boyunca bütün devletler için büyük önem taşımıştır. Çünkü, ticarî, ekonomik ve askerî faaliyetler, ulaşım, haberleşme ve nakliye gibi hizmetler düzenli bir yol sistemi sayesinde gerçekleşme imkanı bulmuştur. Bu bakımdan, altı asır gibi uzun bir süre geniş bir coğrafyada hakimiyet süren Osmanlı İmparatorluğu iyi ve düzenli işleyen bir yol sistemine sahip bulunmaktaydı. İmparatorluk merkezi İstanbul'dan başlamak üzere, gerek Anadolu'ya ve gerekse Rumeli'ye giden ana yollar ile bunlara bağlanan lüzumu kadar tâlî yollar yapılmıştır.¹ Tanzimatın ilâhına kadar ana yollar devlet tarafından varidât fazlası ile yaptırılmış, tâlî yolların yapımı ise timâr ve zeâmet sahiplerine bırakılmıştır.²

Osmanlı İmparatorluğu'nda yollar, Anadolu ve Rumeli'de genel olarak sağ kol,orta kol ve sol kol olmak üzere üç ana güzergâh ile bunlara bağlı tâlî yollardan meydana gelmekteydi. Bu ana yollardan Anadolu sağ kol güzergâhı, Üsküdar-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep'e kadar uzanmaktaydı. Diğer taraftan Antakya'dan ayrılan bir yol, Şam'a kadar gitmekte ve Şam'dan ise biri Mekke'ye, diğeri ise Kudüs'e olmak üzere iki yol ayrılmaktaydı.³ Üsküdar ile Halep arasında 247 saatlik bir mesafe vardı.

1 Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 2 (İstanbul 1981), s.123.

2 Şekip Eskin, *Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi*, Ankara 1942, s.13; Y.Halaçoğlu, *a.g.m.*, s.123.

3 Bir yol da Şam ile Kudüs arasındaki Cizr-i Ya'kûb'dan Mısır tarafına gitmekteydi. (Bkz. BOA. MAD. No:4108, s.48-49).

Anadolu sağ kol güzergâhından ayrılan tâlf yolları üç önemli grupta toplamak mümkündür. Bu yollardan en önemlileri İzmir, Bodrum ve Antalya-Anamur yollarıdır. Anadolu orta kol güzergâhı, Üsküdar - Gebze - İznik - Sapanca - Geyve - Hendek - Ayaş - Düzce - Bolu - Hacıhamza - Merzifon - Amasya - Turhal - Tokat - Sivas - Malatya - Diyarbakır - Nusaybin - Musul - Kerkük güzergâhını takip eden Bağdat-Basra yoluydu. Bu yol üzerinde 44 menzil bulunmakta olup, Bağdat'ın İstanbul'a uzaklığı 445 saattir. Anadolu sol kol güzergâhı, Üsküdar'dan Merzifon'a kadar orta kolu takip etmekte ve buradan Ladik - Niksar - Karahisar-ı Şarkî - Bayburt - Tercan - Erzurum yolu ile Kars ve Tebriz'e ulaşmaktaydı. Rumeli'de ise sağ kol, İstanbul-Vize-Kırklareli - Aydos - Prevadi - Babadağ - İsakçı - Akkerman yolu ile Özi ve Kırım'a; orta kol, İstanbul - Silivri - Çorlu - Edirne - Filibe - Sofya - Niş - Yogodima üzerinden Belgrad'a uzanmaktaydı. Belgrad'ın İstanbul'a uzaklığı 173 saattir. Rumeli sol kolu ise, İstanbul - Silivri - Tekirdağ - Gelibolu - Malkara - Gümülcine - Yenice-i Karasu - Selanik - Yenişehir - İzdin - Livadiye yolu ile İstefe'ye, oradan da Eğriboz yolu ile Girdüs'e uzanıyordu. Girdüs, İstanbul'a 194 saat uzaklıktaydı.⁴

Osmanlılar döneminde yapılan yolların tarihsel gelişimi gözönüne alındığında, barış zamanlarında ülke çapında çok geniş çaplı bir yol yapım faaliyetine rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte, savaşlar nedeniyle ordunun savaş alanına kolaylıkla ulaşımının sağlanması için devlet tarafından geniş çaplı yol yapım ve onarım çalışmalarının sürdürüldüğü görülür. Bu arada çoğu

4 Anadolu ve Rumeli yönlerine giden ana yollar ile bu yollar üzerinde bulunan menziller hakkında geniş bilgi için bkz. Y.Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı ve Yol Sistemi", (Basılmamış Doçentlik Tezi), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi* 1982, s. 4-5, 30-114; Aynı yazar, *a.g.m.*, s.123; Hikmet Tongur, *Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Ankara 1946, s. 102-103; Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu yolları ve yol sistemi hakkında bilgi için ayrıca bkz. Franz Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*, I-II, Leipzig 1924-1926; Aynı yazar, "Muhtelif Devirlerde Anadolu'nun Yolları ve Cihan Münâkalâtına Nazaran Vaziyeti", Çev. Hamid Sadi Selen, *DFEFM.*, C.V, S.1-2, s. 96-108; Aynı yazar, "Die Entwicklung des Wegenetzes und des Verkehrs im Türkischen Anatolien", *Anadolu Araştırmaları*, C.I. S. 2 (İstanbul 1959), s. 277 v.d.; Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age (1300-1600)*, London 1973. s. 121-139.

askerî yollar üzerinde olmak üzere, her türlü durumda geçişe imkan verecek çok sayıda köprü de yapılmıştır.⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda taşraya ve gerekli diğer yerlere merkezden gönderilen emirlerin ulaştırılması, haberleşmenin çabuk ve güvenli bir şekilde yapılması ve ulakların her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için yollar üzerinde uygun aralıklarla menzilhâneleer yani konak yerleri kurulmuştur. Menzilhâneleer yalnız bu işler için değil, aynı zamanda sefer esnasında ordunun iâşesinin sağlanması ve konaklaması ile ticarî malların naklinde de kullanılmıştır.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşım teşkilatı ile menziller aynı yolları kullanmışlardır. Ancak, haberleşme amacı ile yapılan konak yerleri ile ticaret kervanlarının konakları ayrı bir teşkilata sahipti. Ulaşım konakları genellikle kervansaray ve han tabir olunan yerlerde olup, bunların güvenliğinin sağlanması için önemli geçit yerlerinde derbentler,⁷ posta ve diğer haberleşme işleri için ise menzilhâneleer kurulmuştu.⁸

Osmanlılar döneminde yollar ve yol sistemi hakkında genel bilgiler verildikten sonra, araştırma konusu olarak seçilen hacı kafiile ve kervanlarının

5 Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM.*, S.3 (Ankara 1992), s. 356; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı*, II. Baskı, İstanbul 1990, s.70-71.

6 Y. Halaçoğlu, *a.g.m.*, s.123, 125; Musa Çadırcı, "Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda Menzilhâne ve Kiracıbaşılık", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, C.II (Ankara 1981), s.1359; Menzillerde yapılan hizmetlerle ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. Y.Halaçoğlu, *a.g.t.*, s.20-29.

7 Osmanlı İmparatorluğu yollarda güvenliğin sağlanabilmesi için derbent teşkilatından yararlanmıştı. Derbent teşkilatını meydana getiren unsurlar muhtelif dönemlerde imparatorluğun farklı bölgelerinde derbentci, martolos, pandor, beldar, geçit bekçisi gibi isimlerle anılmışlardır. Derbent teşkilatı hakkında geniş bilgi için bkz. C. Orhonlu, *a.g.e.*, s.65, 75-100; Y.Halaçoğlu, "XVIII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyasetinde Derbentlerin Yeri", *Milli Eğitim ve Kültür*, Yıl 2, S. 6 (Ankara 1980), s.97-102; C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984, s.70-76.

8 Y.Halaçoğlu, *a.g.t.*, s. 23; Menzilhâneleer hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Aynı yazar, *a.g.m.*, s.123-132; Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İâşe Menzilleri*, Ankara 1966; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Menzilhâne Sorunu", *DTCFD.*, C. XXVIII, S.3-4 (Ankara 1977), s.339-368; M.Çadırcı, *a.g.m.*, s. 1359-1365; Colin J. Heywood, "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, Hacettepe Üniversitesi 11-13 Temmuz 1977, Ankara 1980, s.179-186.

her yıl düzenli olarak gidip geldikleri hac yolu güzergâhı ile Hicaz bölgesinin Osmanlı egemenliğine geçişi, gönderilen sürreler ve hac faaliyeti hakkında bazı genel bilgilerin verilmesini de yararlı görüyoruz.

Osmanlı memleketlerinden her yıl farklı güzergâhları izleyerek iki önemli hac kervanı Haremeyn-i Şerîfeyn'e, yani Medine ve Mekke'ye gidiyordu. Bunlar, Şam (Suriye) ve Kahire (Mısır) hac kervanları idi.⁹ Bu makalede araştırma konusu olarak ele alınan hac yolu güzergâhı, Üsküdar'dan Şam'a kadar Anadolu sağ kol güzergâhını takip ederek, Şam'da diğer yerlerden gelen hacı adayları ile birleşip, hac farızasını yerine getirmek üzere *emîrû'l-hac* yönetiminde Medine ve Mekke'ye hareket eden Şam hac kervanının izlediği yoldur. Her yıl imparatorluk merkezi İstanbul'dan Hicaz'a gönderilmesi mutâd olan sürre alayları da bu karayolunu kullanmışlardır.¹⁰

Bilindiği üzere, Yavuz Sultan Selim 1516 yılında Mercidabık Savaşı ile Suriye ve Filistin'i, 1517'de ise Ridâniye Savaşı ile Mısır'ı alıp Memlûk devletine son verdikten sonra, bu devletin nüfuzu altında bulunan Mekke ve Medine havalisi de Osmanlı hakimiyetini tanımış ve o sırada Mekke emîri olan Şerîf Berekât bin Muhammed el-Hasanî, oğlu Şerîf Ebû Numey'i Arrar adındaki elçi ile Mısır'a göndererek Osmanlı padişahına bağlılığını bildirmiş ve Mekke'nin anahtarlarını sunmuştu.¹¹ Osmanlılar, Hicaz'ı nüfuz ve yönetimleri altına aldıktan sonra Mekke emîrlerini, Memlûklerden beri süregelen usûl ve gelenek üzere görevlerinde devam ettirmeyi uygun bularak, bunların kendi bölgelerindeki yetkilerini kabul etmişler ve sadece, her yıl yenilemek suretiyle Mısır'dan gönderilen muhafız kuvvetlerini Mekke ve Medine'de bulundurmakla yetinmişlerdi.¹²

9 Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac (1517-1638)*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1995, s.35, 37; Mısır hac kervanı hakkında bilgi için bkz. Rita Stratkötter, *Von Kairo nach Mekka. Sozial-und Wirtschaftsgeschichte der Pilgerfahrt nach den Berichten des Ibrahim Rif'at Basa: Mir'at al-Haramain*, Islamkundliche Untersuchungen – Band 145, Klaus Schwarz Verlag, Berlin. 1991.

10 İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrime Emîrleri*, II. Baskı, Ankara 1984, s.40-42.

11 Aynı eser, s.17; Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara 1999, s. 19-20; Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. I, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, s.128.

12 M. Atalar, "Türklerin Kabe'ye Yaptıkları Hizmetler", *AÜ.İFD.*, C.XXX (Ankara 1988), s.289.

Osmanlılar, Suriye ve Mısır'ı alıp Memlûk devletine son verdikten sonra, Memlûkler tarafından her yıl Hicaz'a gönderilen sürre vakıflarını ve sürre¹³ göndermek usûl ve geleneğini aynen kabul ederek uygulamışlar ve hatta buna bazı ilaveler yapmışlardır. Nitekim, Kanunî Sultan Süleyman Mısır'dan gönderilen sürre miktarını arttırmıştır.¹⁴

Osmanlı padişahları içinde Mekke ve Medine'ye ilk defa sürre gönderen Yıldırım Bâyezîd ile oğlu Çelebî Sultan Mehmed olmuştur.¹⁵ Yıldırım Bâyezîd sürre olarak o zamanki devlet merkezi olan Edirne'den 80.000 altın, Çelebî Mehmed ise 14.000 altın göndermiştir. Manisa'daki malının 1/3'ünü (10.000 flori) Haremeyn'e vakfeden II. Murad, her yıl 3500 floriyi de sürre olarak göndermiştir. Fatih, İstanbul'un fethinden sonra Mekke emîrine 2000 altın, Mekke ve Medine'deki seyyid ve nâiblerle fukara ve hademelere dağıtılmak üzere ise 7000 altın göndermiştir. II. Bâyezîd'in sürresi 14.000 düka altın idi. Hicaz topraklarının Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra Yavuz Sultan Selim, Haremeyn'e 200.000 flori altın ve deniz yolu ile 7000 irdeb zahire göndermiş ve ayrıca Anadolu sürresi olarak da her yıl 62.000 altın yollamıştır. Bundan sonra her yıl Osmanlıların sürre göndermeleri âdet olmuş ve Haremeyn yani Mekke ve Medine ahali bu sürreye *sadakât-ı Rûmiyye* adını vermişlerdir.¹⁶ Osmanlıların Mekke ve Medine'ye sürre göndermeleri 1915 yılına kadar sürmüştür.¹⁷

Hacı kervanlarını bedevîlerin tecavüz ve saldırılarından korumak üzere, hacıların yolları üzerinde bulunan bazı kabilelere her yıl *urbân sürresi* adı

13 Sürre; para kesesi, para çıkını demektir. Her yıl Receb ayının on ikinci günü. XIX.yüzyılın sonlarında ise Şaban ayının ortalarında İstanbul'dan Mekke ve Medine'ye gönderilen *sürre* adı verilen paraların dağıtımında devlet tarafından *sürre emîni* denilen kişiler görevlendirilirdi. Mekke ve Medine'ye sürre irsâli 1714 yılına kadar Mısır'dan, bu tarihten itibaren ise Enderûn'da Haremeyn hazinesinden yapılmıştır. Mekke ve Medine'ye gönderilerek, oradaki belirli kimselere *defter mücibince* dağıtılan bu paraya *sürre* denilmiştir. (Bkz. İ.H.Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 35, 36, 44); Sürre hakkında bilgi için ayrıca bkz: M. Atalar, *a.g.e.*, s. 1-3, 239-240.

14 İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.14.

15 Aynı eser, s.13; R. Stratkötter, *a.g.e.*, s. 57.

16 Osmanlı padişahlarının Mekke ve Medine'ye gönderdikleri sürreler hakkında geniş bilgi için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.13-15, M. Atalar, *a.g.e.*, s. 11-15, 20-27, 33-90; Aynı yazar, *a.g.m.*, s. 287-289; R. Stratkötter, *a.g.e.*, s. 57-58.

17 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 44-45.

altında bir para verilirdi.¹⁸ çöllerdeki bedevilere dağıtılan sürrenin resmî gerekçesi hacı ve hacı adaylarını çölde çok az bulunan su kaynaklarından yararlandırmaları ve elverişli koşullarda yiyecek satmalarıydı. Oysa fiili olarak sürrenin, bedevilerin hacı kervanlarına saldırılarını önlemek üzere ödendiği anlaşılmaktadır.¹⁹ Bu paranın miktarı XVIII. yüzyıl başlarında 20.000 kuruştı. Bunun 15.000'i Cidde sancakbeylerinin Mısır hazinesine veregeldikleri keşûfiye âidâtından, 5000 kuruşu ise Habeş beylerbeyinden sağlanırdı. Fakat, H. 1110 /M.1700 yılında Habeş beylerbeylerinden alınan 5000 kuruş, Cidde sancakbeylerinin verecekleri miktara eklenmiştir.²⁰

Haremeyn'in sürekli sakinlerinin ihtiyaçları için, Memlûk döneminde Mısır'da bazı vakıflar tahsis edilmiştir. Ancak, XVI. yüzyılın başından itibaren bu vakıflar artık yeterli olmadığından, Kanuni Sultan Süleyman ve haleflerinin dönemlerinde bu vakıflara gerek Anadolu ve Rumeli'de ve gerekse Mısır'da yenileri eklenmiştir.²¹

Daha önce de belirtildiği üzere, Haremeyn-i Şerîfeyn'e her yıl farklı güzergâhları izleyerek iki önemli hac kervanı gitmekteydi. Bunlar, Kahire ve Şam hac kervanlarıydı.²² Osmanlıların Hicaz'ı devralmaları ile birlikte, İstanbul ile Haremeyn-i Şerîfeyn arasındaki bağlantının ancak Mısır veya Suriye eyaletlerinin birinden geçilerek yapılabilmesi nedeniyle, Hicaz'ı Kahire ve Şam'a bağlayan kervan yolları önemlerinden hiçbir şey kaybetmediler. Kahire'nin limanı olan İskenderiye'den yapılan kısa bir deniz yolculuğu ile 1522'de Osmanlıların eline geçmiş olan Rodos'a rahat bir şekilde ulaşıyordu.

18 Sürre olarak ödenecek paranın miktarı o yılki siyasi duruma ve dolayısıyla bedevilerin pazarlık gücüne göre belirlenmekteydi. (Bkz. R. Stratkötter, *a.g.e.*, s. 56); Sürre ödemeleri konusunda yapılan pazarlıkta, Osmanlı tarafını İstanbul'daki merkezî yönetimin desteklediği Suriye ve Mısır hac kervanlarının komutanları, yani *emîrû'l-hacc*, Bedevîleri ise Mekke şerifleri ile kabile önderleri temsil ediyordu. (Bkz. S. Faroqhi, *a.g.e.*, s.62).

19 *Aynı eser*, s.vii; R. Stratkötter, *a.g.e.*, s. 56.

20 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 42.

21 Geniş bilgi için bkz. S. Faroqhi, *a.g.e.*, s.5, 83-85, 88-92.

22 Kahire ve Şam kervanlarının tarihi, Abbasi halifeleri dönemine kadar uzanmaktaydı. Hac kervanları, 1250-1517 yılları arasında Memlûk sultanları döneminde biçimlenmişlerdi. Kahire ve Şam kervanları dışında Hicaz'a giden başka kervanlar da vardı. Bunlar; Yemen ve Basra kervanlarıydı. Osmanlı belgelerinde Yemen kervanına ilişkin hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Basra kervanı ise, belirli dönemlerde Basra'dan çıkıp Arabistan Yarımadasını doğudan batıya aşarak Mekke ve Medine'ye ulaşmaktaydı. Osmanlılarla Safeviler arasındaki siyasal çatışmalar bu yolun sık sık kapanmasına neden oluyordu. (Bkz.S. Faroqhi, *a.g.e.*, s.35).

Şam'dan ise, Kuzey Suriye'den geçip, dağlarla Akdeniz arasındaki dar bir geçit aracılığıyla Anadolu'ya giren uzun fakat elverişli bir kervan yoluyla İstanbul'a ulaşıyordu. Kervanlar Adana'da konaklıyor, ardından Toros dağları ile kurak Orta Anadolu bozkırını aşarak Konya'ya geliyordu. Sonunda Marmara denizine ulaşıyor ve kervanlar deniz kıyısından ilerleyerek Üsküdar'a geliyordu. Anadolu ve Rumeli'den gelen hacı adaylarının çoğu Şam yoluyla seyahat ediyorlardı.²³

Anadolu, Rumeli ve diğer yerlerden gelen hacı adayları, kervanın hareketine kadar Şam'da toplanırlardı. Hacı adayları, Şam'a kadar at, katır ve eşekle giderler, Şam'da ise deveye binerlerdi. İstanbul ile Mekke arasındaki yol doğal bir pist halindeydi.²⁴ Şam'dan hareket edecek kervana çoğu zaman Şam valisi *emîrû'l-hacc*²⁵ tayin olunurdu. Emîrû'l-hacc yönetimindeki kervan, önceden belirlenen bir tarihte Şam'dan sonraki ilk menzil olan Kubbetü'l-Hacc'a doğru yola çıkar ve oradan Müzeyrib'e²⁶ geçerdi. Kervan, Müzeyrib'den sonra Mafrak, Ayn-ı Zarka, Ma'an, Eşmeler (Dârü'l-Hacc), Tebük yolu ile Medâyin-i Sâlih ve onun güneyindeki Ülâ'ya gelir ve orada bizzat Mekke emîri veya gönderdiği vekil tarafından karşılanırdı. Bu mevkinden itibaren kervan, Mekke emîrinin himayesine geçerdi. Şam kervanı Ülâ veya Medine'de ya da daha sonra Râbig'de Mısır'dan gelen hac kervanıyla birleşirdi.²⁷ Hac

23 Aynı eser, s. 34-35.

24 Münir Atalar, "Hac Yolu Güzergâhı ve Masrafı, (Karayolu, 1253/1837)", OTAM., S.4 (Ankara 1993), s.44.

25 Kervanın yöneticisi olan *emîrû'l-hacc*, aynı zamanda kervanı korumakla görevli askerlerin de komutanıydı. Bunun ismi sonraları *sürre emîni* olmuştur. (Bkz. C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 25); Emîrû'l-hacc ve görevleri hakkında bilgi için ayrıca bkz. R. Stratkötter, *a.g.e.*, s. 27-33; M. Atalar, *a.g.e.*, s. 190-191.

26 Şamdan sonra Müzeyrib'de konaklayan Şam kervanının hacı adayları, ihtiyaçlarını ve yolculuk için son hazırlıklarını burada tamamlardı. Mısır hac kervanı ise bunu *Birketü'l-Hacc'da* yapardı. Müzeyrib'de kurulan panayır on gün sürmekteydi. Müzeyrib, XIX. yüzyılda büyük bir ticaret merkezi olmuş ve bölge trenle Şam'a bağlanmıştır. (Bkz. S. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 42-43, 185-186).

27 Mısır'dan çıkan hac kervanının Kahire'den sonraki ilk durağı Birketü'l-Hacc idi. Kahire kervanının emîrû'l-haccı burada hacılarla birleşirdi. Buradan itibaren günlerce yol alan kervan, karayolu ile Acrun, Vâdiyü'n-Nu'mân, Sathü'l-Akabe veya Eyle, El-Vech, Yenbû yolu ile Râbig'e ve oradan meşhur yoldan Mekke'ye gelirdi. Fakat, sonraları tren yolunun yapılması ile emîrû'l-hacc ve hacılar trenle Süveys'e gelmişler ve oradan da vapurla Cidde'ye geçmişlerdir. (Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.59); Mısır hac kervanının izlediği yol hakkında ayrıca bkz. R. Stratkötter, *a.g.e.*, s. 305; Mısır ve Şam hac kervanlarının birleştiği ve Mekke emîrinin hac kervanını karşıladığı menziller muhtelif dönemlerde farklılık göstermekteydi.

sonunda aynı yoldan Şam'a geri dönen emîrû'l-hacc ve hacıları, Şam kadısı ile devlet erkânı ve askerî sınıflar Kubbetü'l-Hacc'da törenle karşılardı.²⁸

Hac kervanları, uzun hac yolculuğunun rahat ve düzenli bir şekilde yapılabilmesi için örgütlenmişlerdi. Kervanda yer alan görevliler arasında iş bölümü yapılmıştı. Şam kervanının örgütlenmesi Kahire kervanını andırıyordu. Bu konuda Osmanlılar Memlûk modelini yakından izlemiştir. XVIII. yüzyılda Şam valisi, çoğu kez hac kervanı komutanı, yani *emîrû'l-hacc* olarak tayin olunurdu. Oysa, XVI. ve XVII. yüzyıllarda vali yalnızca acil sorunlara müdahale eder, normal durumlarda ise denetleyici rolle yetinirdi. Bu değişim, taşrada güç dağılımının farklılaşmasından kaynaklanmıştır.²⁹ Kervanda yer alan görevlilerden, kervan komutanının yardımcısı olan kethüda, hac adaylarını kervanın farklı alt bölümlerine yerleştirmekle görevliydi. Bundan başka, mola yerlerinden sorumlu emîr, askerlerle memurların at ve develerinin bakımından sorumlu imrahor, mâlî işlerden sorumlu emîn ve bunun emrinde çalışan katip, bir kadı ve bir nâzır kervanda yer alan görevliler arasındaydı. Ayrıca kervanda, muhtelif işlere bakmakla görevli diğer emîn ve katipler, imami ve müezzinler, artçılar, müzisyenler, ulaklar ve diğer hizmet görevlileri de bulunmaktaydı. Kervana eşlik eden memurların çoğu Suriye eşrafından seçilmesine karşın, imparatorluk ihsanlarından sorumlu emîn doğrudan doğruya Osmanlı padişahını temsil etmekteydi.³⁰

Hacıların yolculukları sırasında karşılaştıkları en büyük zorluklardan biri, su ve erzak sıkıntısıydı. Hacıların su ihtiyaçlarını sağlamak için Üsküdar'dan itibaren Enderûnlu iki sakabaşı tayin olunurdu.³¹ Şam kervanı yeterli suyu buldurmak amacı ile, kuraklık yılları dışındaki olağan yıllarda bile en azından elli deve bulunduruyordu. Susuzluğun tercihleri kısıtlaması nedeniyle, Şam'dan Mekke'ye doğru giderken kullanılan hac güzergâhı ile resmî ulaklarca kullanılan güzergâh birbiriyle örtüşüyordu.³² XVI. yüzyıldan itibaren, su

Örneğin; H.1194/M.1780 yılında Mısır hac kervanı ile Bedr-i Huneyn'de birleşen Şam hac kervanını, Mekke emîri Vâdi-yi Fâtüma menziline karşılamıştır. (Bkz. "Menâzilü'l-Hac", vr. 58/a-b).

28 İ.H.Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 58-59, 61; M. Atalar, *a.g.e.*, s. 166.

29 Bu konuda geniş bilgi için bkz. S. Faroqhi, *a.g.e.*, s.56-57.

30 Geniş bilgi için bkz. *Aynı eser*, s.37-39.

31 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.57; M. Atalar, *a.g.e.*, s. 195.

32 S. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 43, 45.

sorunundan dolayı Halep, Hama, Humus, Şam yolunu izleyen hacı kervanları, Şam'dan sonra Müzeyrib, Mafrak, Ayn-ı Zarka, Ma'an yolu ile Akabe'ye gelirler ve buradan aşağıya inerlerdi. Bu yol boyunca yapılmış olan müstahkem mevkiilerin yanında su kuyuları ile *birke* denilen su depoları vardı. Su kuyuları ve birkelerin sürekli bir şekilde temizlenmesi ve hizmete hazır bir durumda bulundurulmasına dikkat edilmesi gerekiyordu. Bunun için birke ve su kuyularının bağlı olduğu kalelerin, mamur ve görevlerini gereği gibi yerine getirecek halde olmaları gerekmekteydi. Hac yolu üzerindeki birke ve su kuyularının çoğu vakıf şeklinde yapılmışlardı.³³

Şam kervanına erzak temininde, Şam valisi önemli rol oynardı. Zaman zaman kapıcıbaşı ona vekâlet ederdi. Ancak, önemli ödemeler valinin huzurunda yapılırdı. Kervanın ihtiyaçlarının çoğu, hacı adaylarının Şam'dan ayrılmalarından önce karşılanırdı. Fakat, zaman zaman ek harcamaların yapılması zorunluluğu doğardı. Kervan komutanı gerekli gördüğü takdirde, dönüş yolculuğu için erzak tedariki talep ederdi. Bu gibi durumlarda, hac güzergâhı üzerindeki yerleşim birimlerinin mülkî amirlerinden yardım istenirdi. Şam eyaleti defterdarına, kervana erzak tedariki için borç verme yetkisi verilmişti.³⁴

Hacı adayları her türlü ihtiyaçlarını kendileri karşılamakla yükümlüdür. Sadece, durumu kötüleşmiş hacılara kervan komutanının adamları tarafından bakılırdı. Ancak, kervana görevli olarak eşlik eden asker ve memurların su ve yiyecekleri kamusal kaynaklardan sağlanmak zorundaydı. Bu iş için *Kilâr-ı Hâss-ı Hacc-ı Şerîf* adı verilen bir daire ihdâs edilmişti. Kervanın mola verdiği konaklarda yoksullar için özel bir çadır kurulur ve ayrıca padişahın ihsânı olarak sıcak yemek sunulurdu. Yoksul hacı adaylarına para yardımı yapan vakıflar kurulmuştu. Bu vakıflardan bazılarının tarihi Memlûk dönemine kadar uzanmaktaydı.³⁵

Uygun sayı ve nitelikte deve temin etmek, kervan yönetiminin karşılaştığı güçlükler arasında birinci sırada yer almaktaydı. Yalnızca asker ve memurlar için 600'den fazla deve gerekiyordu. Bundan başka, Mekke'ye giden uzun yolda kayıplar çok fazla olduğu için çok sayıda yedek devenin bulundurulması da gerekiyordu. Bu, kervanın sadece resmî görevlileri ilgilendiren bölümü

33 C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.25-26.

34 S. Faroqhi, *a.g.e.*, s.47, 50.

35 *Aynı eser*, s. 45, 46.

içindi. Hacı adayları ve tüccarlar ise, binlerce deveyi bireysel olarak temin etmek durumundaydılar. 1578-79 yılında hacı adayları Şam'dan Mekke'ye gitmek için deve sahiplerinden (mukavvim) 50-55 altına deve kiralarken, Osmanlı yönetimi aynı hizmet için 28 altından fazlasını ödemiordu. Devlet, deve tedariki sorununa çözüm bulmak için zaman zaman girişimlerde bulunmuş; bununla ilgili vakıflar kurulmuş ya da deve sahiplerine para yerine timâr veya zeâmetler önerilmiştir. Fakat, bu konuda istenilen başarı sağlanamamıştır.³⁶

*Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerîfeyn*³⁷ olarak padişahın sorumluluklarından birisi, Suriye ve Arabistan çöllerini aşarak yaptıkları uzun yolculuklarında hacıları korumaktı. Çöllerin sınırlı ölçüde denetlenebiliyor olması nedeniyle, bu hiç de kolay olmayan bir görevdi.³⁸ Bununla ilgili olarak, hac yolu üzerinde hacıların ihtiyaç ve güvenliklerini sağlamak amacı ile kervansaraylar, hanlar, kaleler yaptırılarak derbentler tesis edilmiştir. Sözkonusu bu derbentlere, genellikle çevredeki köy veya kasaba ahali derbentci tayin edilerek, bazen de askerler veya konar-göçerler istihdam edilerek yolların güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır.³⁹

I. İstanbul-Şam-Mekke Hac Yolu Üzerinde Bulunan Menziller

İstanbul'da Üsküdar'dan başlayıp, Anadolu sağ kol güzergâhını izleyerek Şam'a, burada Anadolu, Rumeli ve diğer yerlerden gelen hacı adaylarıyla birleşerek *emîrû'l-hacc* yönetiminde Medine ve Mekke'ye giden ve hac farîzasını yerine getirdikten sonra aynı yolu izleyerek tekrar İstanbul'a geri dönen hac kervanlarının Şam hac yolu üzerinde uğradıkları menziller sırası ile şunlar idi:

Üsküdar: Hacı adayları yolculuk hazırlıklarını tamamladıktan sonra, havası ve suyu güzel bir yer olan Üsküdar'da hac yolculuğuna başlamak üzere toplanırlar ve burada bulunan ashâb-ı kirâmdan Ebû'd-Derdâ Hazretleri, Karaca

36 Aynı eser, s. 51-52.

37 Mekke ve Medine'nin hizmetkârı anlamına gelir.

38 S. Faroqî, *a.g.e.*, s.58.

39 Bu konuya örnek teşkil eden bazı derbentler için bkz. C. Orhonlu, *Derbent Teşkilâtı*, s.24-25, 62- 63, 66, 67-68, 69, 106, 108-109 vd.

Ahmed, Hüdâyî Mahmud Efendi, Selâmi Ali Efendi, Nasûhî Efendi, Hamdullah Efendi ve Mustafa Dede'nin kabirlerini ziyaret ederlerdi.⁴⁰

Kartal: Üsküdar'a dört saat uzaklıkta olan Kartal, deniz kenarında bir yer olup, havası ve suyu gayet güzeldi. Burada bir cami ve caminin önünde suyu hafif bir kuyu vardı.⁴¹

Gebze (Gekbûze): Kartal'a beş saat uzaklıkta bir kasabaydı. Kasabada iki cami vardı. Birini, burayı fetheden Orhan Gâzi yaptırmıştı ki; aslı kilisedir. Diğerini ise, Çoban Mustafa Paşa (öl. H.935/M. 1528-29) yaptırmıştı. Yakut hattıyla yazılmış bir mushaf-ı şerîfin bulunduğu caminin tekke, medrese, misafirhane ve imâreti vardı.⁴²

Mısır Valisi Şişman İbrahim Paşa askerleriyle kasabadan geçerken susuzluktan perişan olmuş ve kendi hesabından 200 rûmî kese⁴³ sarfederek H.1077/M. 1763-64 yılında dört köşe bir çeşme yaptırmıştı.⁴⁴ İbrahim Paşa, kasabanın kuzeyinde kuyular kazdırıp, dolaplarla suyu kasabaya götürmüştü. Hoca Fazlullah Paşa ve Halvetî tarikatından Şeyh İlyas Efendi'nin kabirleri burada bulunmaktaydı.⁴⁵

Hersek: Gebze'ye üç saat uzaklıkta ıssız küçük bir kasaba olan Hersek'e, gemiyle Dil'e geçildikten sonra varılırdı. Hersek Mehmed Paşa "cum'a kılınur" bir cami yaptırmıştı. Hacılar, hiçbir şeyin bulunmadığı Hersek'te durmayıp, yolları harap, süt ve yoğurdu bol Yeniköy derbentine giderek orada konaklardı.⁴⁶ Kız ve kadınları çok olan Yeniköy'ün halkı hıristiyandı.

40 Hacı kafilesi, her yıl Recep ayının ortalarında Hicaz'a gitmek üzere Üsküdar'dan yola çıkardı. Ekte, metin ve transkripsiyonunu sunduğumuz risâlenin derkenârında, H.1194/M. 1780 yılında hacı kafilesinin H.22 Receb/M.24 Temmuz Pazartesi günü Üsküdar'dan hareket ettiği belirtilmektedir. (Bkz. "Menâzilü'l-Hacc ve Mesâfetü'l-Fecc li'l-Acc ve's-Secc min Gayri Lecc", Süleymaniye Kütüp., Âşir Efendi 241/2 (Bundan sonra; "Menâzilü'l-Hacc"), vr. 51/b; Üsküdar hakkında ayrıca bkz. "Ve Zikr-i Menâzil-i İstanbul'dan Şâm'a ve Medîne ve Mekke ve Cebel-i Arafât'a Şerefehümlâhi Teâlâ", Süleymaniye Kütüp., Hüsrev Paşa 639/2 (Bundan sonra; "Zikr-i Menâzil"), vr. 194/b.

41 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 51/b.

42 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 51/b.

43 Bir kese 500 akçedir.

500 kr. tur!

44 Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, C.IX, Devlet Matbaası, İstanbul 1935, s.7.

45 "Zikr-i Menâzil", vr. 194/b.

46 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 52/a; "Zikr-i Menâzil", vr. 194/b.

Yolcuların ihtiyacı olan şeylerin kadın ve kızlar tarafından satıldığı derbentte herşey bulunurdu.⁴⁷

İznik: Hersek menziline on iki saat uzaklıkta olan İznik, herşeyin bulunduğu güzel bir şehirdi. Şehir dışında büyük bir gölü vardı. Merhûm Eşref-zâde-i Rûmî'nin mezarı burada olup, hacılar tarafından ziyaret edilirdi.⁴⁸

Lefke (Osmaneli): İznik'e yedi saat uzaklıkta bir kasaba olan Lefke'nin yolu sarp ve taşlıktı. Akarsuyu olan kasabada İpek üretimi yapılırdı.⁴⁹

Vezirhanı: Lefke'ye beş saat uzaklıkta güzel bir kasabaydı. Akarsuyu ve Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırılmış bir hamamı vardı. Kasabada ipek üretimi yapılırdı.⁵⁰

Söğüt: Vezirhanı'na dokuz saat uzaklıkta dağ kenarında hoş bir yer olan Söğüt'ün lezzetli ayvası ve güzel üzüm turşusu olurdu. Suyu ve odunu bol bir yerd. Halkı, yakın olan Bilecik'e kadife yastık götürüp satardı.⁵¹

Eskişehir: Söğüt'e dokuz saat uzaklıktaydı. Yağmuru bol bir yer olan Eskişehir'in akarsuyu, ılıca ve hamamı vardı. Çoban Mustafa Paşa, burada bir cami yaptırmıştı.⁵² Şehirde bir han ve tabakhâne bulunmaktaydı.⁵³ Ahalisinin çoğu lüle taşından geçimini sağlayan Eskişehir'in, *hunta somunu* denilen gayet pişkin ekmeği olurdu. Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edebalı'nın mezarını ziyaret eden hacı adayları, Eskişehir'de konaklardı.⁵⁴

47 "Üsküdâr'dan Cebel-i Arafât'a Varınca Tarîk-i Hacc'da Vâki' Olan Menâzilleri ve Sâ'atleri Beyân Olunur", Süleymaniye Kütp., Esad Efendi 2917 (Bundan sonra; "Üsküdâr'dan Arafât'a"), vr. 2/a.

48 "Zikr-i Menâzil", vr.195/a; "Menâzilü'l-Hacc", vr.52/a;İznik için ayrıca bkz. E. Çelebî, *a.g.e.*, C.IX, s.8.

49 "Menâzilü'l- Hacc", vr. 52/a; "Zikr-i Menâzil", vr. 195/a.

50 "Menâzilü'l- Hacc", vr. 52/a.

51 "Menâzilü'l- Hacc", vr. 52/a; "Üsküdar'dan Arafât'a", vr. 2/b.

52 "Zikr-i Menâzil", vr. 195/a.

53 Sevîm İlgürel, "Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâlik'i", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6(İstanbul 1975), s.116.

54 H.1194/M.1780 yılında H.29 Receb /M.1 Ağustos Pazartesi günü Eskişehir'e gelen hacı kafiləsi, burada bir gün konaklamıştır. Bu konuda ve Eskişehir hakkında bilgi için bkz. "Menâzilü'l- Hacc", vr. 52/a.

Seyyit Battal Gâzi: Eskişehir'e dokuz saat uzaklıkta olan Seyyit Battal Gâzi'ye gelen hacı adayları, Seyyit Battal Gâzi, Taş Evrân Kız, Vezir Çoban, Mihâl-Oğulları ve Sultan Alâeddin'in vâlidesinin türbelerini ziyâret ederlerdi. Kaynaklarda burada odunun az bulunduğu ve dolayısıyla kıymetli olduğu yazılıdır.⁵⁵ Seyyit Gâzi'de cami, pınar ve büyük binalar bulunmaktaydı.⁵⁶ Yolları taşlık ve baharda yağışı bol olan bir yerdirdi.⁵⁷

Hüsrev Paşa: Seyyit Battal Gâzi'ye sekiz saat uzaklıkta harap bir köydü. Suyun dahi az olduğu köyde hiçbir şey bulunmazdı. Bir cami, han⁵⁸ ve hamamı olan köyün ahalisi kilimcilikle uğraşırdı.⁵⁹

Bolvadin: Hüsrev Paşa'ya on üç saat uzaklıkta olan Bolvadin, dağ kenarında bir kasabaydı. Yolu son derece tehlikeli olan kasabanın ahalisi, kilimcilikle uğraşırdı. Hüsrev Paşa'dan sonra İnönü denilen yerden geçilerek Bayat köyüne varılırdı. Burası derbent yeri olup, dağlık ve ormanlık bir yer olduğu için odunu boldu. Hacılar gerekirse burada konaklardı.⁶⁰ Hüsrev Paşa'ya beş saat uzaklıkta olan Bayat köyünde bir cami, çeşme, hamam, köprü ve han⁶¹, Bolvadin'de ise iki cami ve birini Rüstem Paşa'nın yaptırdığı iki han vardı.⁶²

55 "Menâzilü'l- Hacc", vr. 52/a-b; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr. 3/a.

56 "Üsküdâr'dan Şâm-ı Şerif'e Varınca Yolda Vâki' olan Konaklardır", Süleymaniye Kütüp., Mihrişah Sultan 322 (Bundan sonra; "Üsküdâr'dan Şâm-ı Şerif'e"), s.26; S.İlgürel, *a.g.m.*, s. 116.

57 A.Süheyl Ünver, "Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi, Şevval 1044 (1635)-Receb 1045 (1635)", *Bellekten*, XVI (Ankara 1952), s. 565.

58 Sadrazam Hüsrev Paşa tarafından yaptırılan han, Hüsrev Paşa hanı ya da Yenihan olarak anılmaktadır. Seyyit Gâzi'nin güneyinde Bardakçı köyünden sonra gelen bir mevzi olan Kızılkilise'de yaptırılan han, bugün Hanköyü olarak bilinmektedir. (Bkz. C. Orhonlu, *Derbent Teşkilâtı*, s.30).

59 "Zikr-i Menâzil", vr. 195/a; S. İlgürel, *a.g.m.*, s.117.

60 Zikr-i Menâzil", vr. 195/b; "Menâzilü'l-Hacc", vr. 52/b.

61 Bayat köyünde bulunan han ve köprü, tüccar ve hacı kervanlarının önemli ölçüde yararlandıkları derbent yeri idi. Han, zamanla harap olduğu için H. 8 Receb 1233/M. 14 Mayıs 1818 tarihinde tamirine başlanmış ve köy ahalisi de derbentci yazılmıştır. (Bkz. C. Orhonlu, *Derbent Teşkilâtı*, s.25 not: 89).

62 Bolvadin'deki camilerden biri Şeyh Hacı Halife'nindir. (Bkz. S. İlgürel, *a.g.m.*, s.117).

İshâklı: Bolvadin'e yedi saat uzaklıkta küçük bir kasaba olan İshâklı'nın akarsu, bağ ve bahçeleri çok, meyve ve bostanları boldu. Havası ve suyu güzel olan kasabanın yolu üzerinde 443 adım uzunluğunda Bolvadin köprüsü denilen büyük bir köprüsü vardı. Sultan Alâeddin'in yaptırdığı bir hanı bulunan İshâklı'nın odunu boldu.⁶³

Akşehir: İshâklı'ya beş saat uzaklıkta olan kasabanın mükellef hanları, çarşısı ve camisi vardı. Güzel kaymağı olan kasabada herşey ucuzdu. Nasreddin Hoca'nın türbesi kasaba yakınında olup, hacılar tarafından ziyaret edilirdi.⁶⁴ Kasabanın ulaşımı kolay olan bir yolu vardı.⁶⁵

İlgin: Akşehir'e dokuz saat uzaklıkta mazbut bir kasaba olan İlgin'in mükellef hanları ve çarşısı vardı. Yaz günlerinde havası ağır olan kasabanın suları da ağırdı. Kasabanın dışında güzel bir ılıca bulunmaktaydı.⁶⁶ Lala (Kara) Mustafa Paşa (öl. 1580) 1576 yılında kasabada güzel bir cami, bedesten ve kervansaray yaptırmıştı.⁶⁷

Ladik: İlgin'a on saat uzaklıkta akarsuları ve hamamı olan büyük bir köydü. Havası ve suyu güzel olan Ladik'te bol miktarda süt, yoğurt ve sadeyağ üretilirdi.⁶⁸

Konya: Ladik'e sekiz saat uzaklıkta olan Konya'nın büyük bir kalesi, camileri ve Valide hanı denilen meşhur bir hanı vardı. Meyvesi bol ve helvası meşhur olan şehirde herşey bulunurdu. Hacılar, Konya'da konaklayarak her türlü ihtiyaçlarını karşılarlardı.⁶⁹ Şehirde Mevlânâ hazretleri'nin türbesi ve türbenin yanında çift minareli bir camisi vardı. Şems-i Tebrîzî ve Sadreddîn-i Konevî'nin de türbeleri burada olup, hacılar tarafından ziyaret edilirdi.⁷⁰

63 "Zikr-i Menâzil", vr. 195/b; "Menâzilü'l-Hacc", vr. 52/b.

64 "Zikr-i Menâzil", vr. 195/b.

65 "Üsküdar'dan Şâm-ı Şerîf'e", s. 27.

66 "Zikr-i Menâzil", vr. 195/b; "Menâzilü'l-Hacc", vr. 52/b.

67 Bekir Kütükoğlu, "Mustafa Paşa (Lala, Kara)", *İA.*, C.VIII, İstanbul 1979, s. 736; Ayrıca bkz. S. İlgürel, *a.g.m.*, s.117.

68 "Zikr-i Menâzil", vr.195/b.

69 Risâlede, metin içinde hacı kafilisinin Konya'da bir gün konakladığı ifade edilmiştir. Halbuki derkenârden, H. 9-10 Şa'bân 1194/M. 10-11 Ağustos 1780 Perşembe ve Cuma günlerini Konya'da geçirdikleri anlaşılmaktadır. (Bkz. "Menâzilü'l-Hacc", vr.53/a).

İsmil: Konya'ya on iki saat uzaklıkta büyük bir köy olan İsmil'de herşey bulunurdu. Ahalisi hacıları iki saat uzaklıkta karşılar ve hanelerinde konuk ederlerdi. Yaz günlerinde havası ağır olan köyün suları kuyu suyu idi. Kışın odun bulunmadığından Ümmü Asîr'den getirilirdi.⁷¹

Karapınar: İsmil'e on saat uzaklıkta büyük bir köydü. Ahalisi çorap örerek geçimini sağlardı. Karapınar'da, 1574'de Sultan Selim'in yaptırdığı çift minareli bir cami ile imâret, hamam ve hanlar vardı.⁷²

Ereğli: Karapınar'a on iki saat uzaklıkta havası ve suyu güzel, bağ ve bahçesi çok, meyvesi bol bir kasabaydı. Herşeyin bulunduğu kasabada koyun ve keçi eti ucuzdu. Çok sayıda akarsuyu vardı. Ahalisinin çoğu seyyit olan ve katırcı oturağı denilen Ereğli'de hacı adayları konaklardı.⁷³ Kasabada, Karamanoğlu'nun bir camii ve bir hanı vardı.⁷⁴

Ulukışla: Ereğli'ye on saat uzaklıkta bir köydü. Sadrazam Damad (Öküz) Mehmed Paşa'nın⁷⁵ yaptırdığı bir hanı olan Ulukışla'nın suyu azdı ve Çiftehan'a kadar yolu sarptı.⁷⁶

Çiftehan: Bir adı da Nikhan⁷⁷ olan Çiftehan, Ulukışla'ya yedi saat uzaklıkta dağ içinde, akarsuları çok, otlak bir yerdü.⁷⁸ Burada, iki handan

70 "Zikr-i Menâzil", vr.195/b; "Şehr-i İslâmbol'dan Şâm-ı Şerîf'e Varınca Konakları ve Ziyâretleri Beyân İder", Süleymaniye Kütp., Hacı Mahmud 4886 (Bundan sonra; "Şehr-i İslâmbol'dan"), s.2.

71 "Zikr-i Menâzil", vr.196/a; "Üsküdar'dan Arafât'a", vr. 4/b- 5/a.

72 "Zikr-i Menâzil", vr. 196/a.

73 Hacı kafillesi, H.14 Şa'bân 1194/M.15 Ağustos 1780 Salı günü Ereğli'de konaklamıştır. (Bkz. "Menâzil'ül- Hacc", vr. 53/a); Ereğli hakkında bilgi için ayrıca bkz. "Üsküdar'dan Arafât'a", vr. 5/b.

74 S. İlgürel. *a.g.m.*, s.119.

75 Sadrazam Damad (Öküz) Mehmed Paşa (öl.1619), Ulukışla'da mükellef bir handan başka, hamam, cami, çarşı, mektep, imâret, medrese, çeşme ve bir de köprü yaptırmıştır. Bunlar için Ulukışla ve Koçak köylerinde bulunan ahali derbentci kaydedilmişti. Zamanla derbentci yazılan halk başka yerlere göç edince, 23 Mart 1753'de hanın yeniden imâr edilmesine ve eski ahalinin geri getirilerek şenlendirilmesine karar verilmişti. (Bkz. C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, S.30, 113 not: 68; Şehâbeddin Tekindağ, "Mehmed Paşa (Damad)", *İ.A.*, İstanbul 1988, s. 583).

76 "Menâzilü'l- Hacc", vr.53/a.

77 M. Atalar, "Hac Yolu Güzergâhı", s.59.

78 "Menâzilü'l- Hacc", vr.53/a; S. Ünver, *a.g.m.*, s.567.

başka bir şey yoktu. Önünden büyük bir çay akardı.⁷⁹ Odunu bol ve dağ içinde bir ılıcası olan Çiftehan'da beyaz gömeç balı ve meyve üretilmekteydi.⁸⁰

Ramazan-oğlu yaylası: Çiftehan'a yedi saat uzaklıkta havası ve suyu güzel olan yaylanın yolları çok sarptı. Şekerpınarı yol üzerindeydi. Adana halkı yaz günlerini burada geçirirdi.⁸¹ Külek kalesinin altında ve Külek belinin ağzında olmak üzere iki hanı vardı.⁸²

Çakıt: Ramazan-oğlu yaylasına on iki saat uzaklıkta yolu engebeli, bir han⁸³ ve bir camiden ibaret ıssız bir yerd. Önünden büyük bir çay akan Çakıt'ta kışın zahire sıkıntısı çekildiğinden, çevredeki köylerin ahalişi getirdikleri malları burada satarlardı.⁸⁴

Adana: Çakıt hanına on saat uzaklıkta güzel bir şehirdi. Bağ ve bağçesi çok, limon ve turuncun yetiştiği şehirde herşey bulunurdu. İçinden akan Seyhun (Seyhan) nehrinin üzerinde iki kapılı büyük bir köprü vardı. Şehrin su ihtiyacı, dolapla su çıkarılarak karşılanmaktaydı. Şehirde, Ramazan-oğlu'nun bir câmi-i şerîfi bulunmaktaydı. Kışın balçığı çok olan şehrin ahalişi, havasının ağır olması nedeniyle yaz mevsimini yaylada geçirirdi. Oturak yeri olan Adana'da hacılar konaklardı.⁸⁵

Misis: Adana'ya yedi saat uzaklıkta yolu bozuk büyük bir köy olan Misis'in⁸⁶ cami, hamam ve köprü başında bir hanı vardı. Bağ ve bostanı çok olan köyün önünden akan Ceyhun (Ceyhan) nehrinin üzerinde büyük bir

79 "Zikr-i Menâzil", vr.196/a.

80 "Üsküdâr'dan Arafat'a", vr.6/a.

81 "Zikr-i Menâzil", vr. 196/a.

82 S.İlgürel, *a.g.m.*, s.119.

83 Bu hanı Sadrazam Bayram Paşa 1637'de yaptırmıştır. (Bkz. C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.132 not: 68).

84 "Zikr-i Menâzil", vr. 196/a.

85 Risâlede, metin içinde hacı kafilesinin Adana'da iki gün konakladığı ifade edilmiştir. Fakat, derkenâr'dan sadece H. 20 Şa'bân 1194/M. 21 Ağustos 1780 Pazartesi günü Adana'da kaldıkları anlaşılmaktadır. (Bkz."Menâzil'ül-Hacc, vr.53/b);Adana hakkında ayrıca bkz. "Üsküdâr'dan Arafat'a", vr. 6/b.-7/a; "Zikr-i Menâzil", vr.196/b.

86 Misis'de sürekli neferâtı bulunan bir kale olmasına rağmen, önemli ve tehlikeli bir coğrafî konumda bulunması nedeniyle Misis ahalişi de derbentci tayin edilmiştir. XVII.yüzyıl sonlarında Misis'in eşkiya istilası ve veba salgını yüzünden boşalmış olduğu görülmektedir. (Bkz. C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 63).

köprü⁸⁷ bulunmaktaydı. Köprü'nün Adana tarafındaki başında daha önceleri medrese olan ve Yediler makamı olarak rivâyet edilen harap bir yer mevcuttu. Yaz mevsiminde Misis'in ağır bir havası olurdu.⁸⁸

Kurtkulağı:⁸⁹ Misis'e yedi saat uzaklıkta küçük bir palangaydı. İçinde birkaç tane ufak demir top bulunan palanganın cami, kervansaray ve hamamı vardı.⁹⁰ Havası ağır olduğundan yaz günlerinde hacılar, palanga dışında deniz kenarında havadâr bir yer olan Münkârî köprüsünde konaklıyorlardı.⁹¹

Payas: Güney yolunun en önemli geçit noktalarından biri üzerinde bulunan Payas,⁹² Kurtkulağı'na dokuz saat uzaklıkta bir sahil kasabasıydı. Bağ ve bahçeleri çok, limon, turunç ve meyvesi bol bir yerdi. Havası ağır ve suyu ılık olan kasabanın, İbrahim Han oğlu vakfı büyük bir hanı, cami ve hamamı vardı. Yaz günlerinde hacılar burada çadırdaki konaklıyorlardı.⁹³

Belen: Payas'a yedi saat uzaklıkta akarsuyu çok, havası ve suyu güzel bir kasaba olan Belen'in yolu bozuktur.⁹⁴ Kasabada, Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1550'de ahalinin isteği üzerine yaptırdığı cami, kervansaray ve hamam

87 IV.Mehmet tarafından imar edilen Misis köprüsü zamanla harap olunca yeniden yapılmıştır. Misis'de köprü ve handan başka halk için cuma günleri pazar da kurulmuştur. Bu pazarın *bâc resmi* Misis köprüsünde yapılan mescide Kasım 1662'de tahsis edilmiştir. (Bkz. *Aynı eser*, s. 105 not: 18/a).

88 "Zikr-i Menâzil", vr. 196/b.

89 1712 yılında, Ayas ve Berendi arasında bulunan Kurtkulağı'nın etrafı surla çevrilmiş, mevcut cami ve hanları onarılmış ve burayı korumakla görevli neferler için evler yaptırılmıştı. Yapılan tamir ve takviyelerle küçük ve müstahkem bir kasaba haline getirilmesine rağmen Kurtkulağı, yolcuların güvenliği için beklenen rolü oynayamamıştır. Kurtkulağı, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar mamur iken, XIX. yüzyıl başlarında harap bir durumda bulunuyordu. Geniş bilgi için bkz. C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.28, 105 not: 17/b, 125 not: 33/a.

90 Kurtkulağı'ndaki cami kitâbesine göre H. 1010/M. 1601-1602 yılında Haydar Ağa, kervansaray ise Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Geniş bilgi için bkz. *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C.I. Ankara 1972, s. 50-55.

91 "Menâzilü'l- Hacc", vr.53/b; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr.7/b.

92 Sokollu Mehmet Paşa kendi hesabından sarfederek Payas'ı adeta küçük bir şehir haline getirmiştir. XVII. yüzyılda Payas'ın nüfus durumu vs. hakkında bilgi için bkz. C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.27, 61, 66, 69, 125.

93 "Menâzilü'l- Hacc", vr.53/b; "Zikr-i Menâzil", vr.196/b.

94 "Zikr-i Menâzil", vr. 196/b.

bulunuyordu.⁹⁵ Gayet güzel ekmeği olan Belen'de, Sakaltutan denilen mevki korkunç ve tehlikeli bir yerd. Payas yolu üzerinde bulunan İskenderun iskelesi, palangaya çevirilerek burada bir derbent tesis edilmişti.⁹⁶

Antakya: Belen'e dokuz saat uzaklıkta yolu sarp büyük bir kaleydi. Antakya'nın ancak bir tarafı şenlikli olup, çoğu yeri ıssız ve harap bir durumdaydı. Bağ ve bahçesi çok, meyve ve bostanı bol olan Antakya'da, kalenin yanından Asi nehri geçiyordu. Nehrin üzerinde büyük bir köprü vardı. Cami içinde bulunan Habîb Neccâr ve Şem'ûn hazretlerinin türbelerini ziyaret eden hacı adayları Antakya'da konaklardı.⁹⁷

Zenbakiye: Antakya'ya onbir saat uzaklıkta etrafı zeytinlik, bağ ve bahçesi çok, meyvesi bol bir köydü. İnciri gayet güzel olurdu. Asi nehrinin kenarında bulunan ve ahalisinin çoğu kürt olan köyde iki adet han vardı.⁹⁸

Şu'ûr: Zenbakiye'ye yedi saat uzaklıkta bir kasaba olan Şu'ûr'un yolu sarptı. Önünden geçen Asi nehrinin üzerinde büyük bir köprü vardı. Kasabada, Köprülü Mehmed Paşa'nın yaptırdığı cami, han, hamam ve palanga bulunmaktaydı. Kışın yolları fazla çamurlu olan Şu'ûr'un bağ, bahçe ve bostanlıkları çok, ipek, üzüm ve meyvesi boldu.⁹⁹

Madîk: Şu'ûr'a onbir saat uzaklıkta dağın dibinde kurulmuş bir kaleydi. Yanından nehir geçen ve yaz mevsiminde suyu ve havası ağır olan Madîk'te hiçbir şey bulunmazdı.¹⁰⁰

Hama: Madîk'e on iki saat uzaklıkta büyük bir kasabaydı. Kenarından Asi nehri geçen Hama'nın su ihtiyacı, dolaplarla su çıkarılarak karşılanırdı. Bağ ve bahçesi çok olduğundan herşey bulunurdu. İpek ipliği ve ihramlık bez üretilen Hama'da hacı kfilesi konaklardı.¹⁰¹

95 C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.30 not: 114/a, 67 not: 158/b.

96 "Zikr-i Menâzil", vr.196/b; Bu konuda ayrıca bkz. C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s.133-134.

97 Hacı kfilesi, H.26 Şa'bân 1194/M.27 Ağustos 1780 Pazar günü Antakya'da konaklamıştır. (Bkz. "Menâzilü'l-Hacc", vr. 53/b); Antakya hakkında ayrıca bkz. "Zikr-i Menâzil", vr. 197/a; "Şehr-i İslâmbol'dan", s.2; Kâtib Çelebî, *Cihannüma*, İstanbul 1145, s.595-596.

98 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 54/a.

99 "Zikr-i Menâzil", vr.197/a; Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, s.594-595.

100 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 54/a.

Humus: Hama'ya on bir saat uzaklıkta bir kasaba olan Humus'un büyük bir kalesi vardı. Kale içinde ev bulunmuyordu. Kasaba ile kale arasından bir nehir geçiyordu. Kasaba halkı, çeşit çeşit peşkir ve makreme gibi şeyler yaparak satıyorlardı. Herşeyin bulunduğu kasabada çok sayıda bağ, bahçe ve bostanlık vardı. Hama ile Humus arasındaki Resin köyünün yolu üzerinde bir han ve bir köprü bulunuyordu. Tehlikeli bir yer olan burada, Bâyezîd-i Bestâmî hazretlerinin türbesi bulunuyordu.¹⁰² Kale içinde Hz. Osman'ın kendi hattıyla yazdığı Kurân-ı Kerîm'in de bulunduğu Humus'ta, enbiyâ, evliyâ ve ashâb-ı kirâm'dan çok sayıda kimsenin kabirleri bulunuyordu. Bu ziyaret yerleri hacılar tarafından ziyaret edilerek İkiKapılı'ya doğru yola çıkılırdı.¹⁰³

İkiKapılı: Humus'a yedi saat uzaklıkta, çölde bir palangaydı. İçinde bir han, bir mescit ve birkaç ev vardı. Suyun dahi az olduğu bu menzilde hiçbir şey bulunmazdı.¹⁰⁴

İkiKapılı'dan sonra, önce Nebke, sonra ise Kudeyfe menzillerinden geçen hac kervanı Şam'a ulaşmaktaydı. Her iki menzil de birer köydü. Nebke'de bir cami ve bir han, Kudeyfe'de ise Yemen fatihi Koca Sinan Paşa'nın yaptırdığı bir cami, han¹⁰⁵, hamam ve imâret vardı. İkiKapılı ile Nebke arası yedi saat, Nebke ile Kudeyfe arası ise sekiz saat uzaklıktaydı.¹⁰⁶

Şam: Kudeyfe'ye sekiz saat uzaklıkta büyük bir şehir olan Şam'ın müstahkem bir kalesi vardı. Bağ ve bahçeleri çok, havası ve suyu güzel olan şehirde, Umeyye camii denilen muazzam bir cami bulunuyordu ki; Hz. Yahyâ ve Hz.Hûd peygamberlerin mezarlarının burada olduğu rivâyet edilmiştir. Hz.Ali ve Hz.Osman hattıyla yazılmış mushaf-ı şerîflerin de bulunduğu camide, yaz mevsiminde soğuk ve hafif suyu olan bir kuyu bulunuyordu.

101 Risâlenin derkenârında, H.1194/M.1780 yılında hacı kafilesinin Hama'da bir gün kaldığı ve H.2 Ramazan 1194/M. 2 Eylül 1780 Cuma gününü burada geçirdiği belirtilmiştir. (Bkz. "Menâzilü'l-Hacc", vr.54/a); Hama hakkında ayrıca bkz. "Zikr-i Menâzil", vr.197/a; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr.9/a-b.

102 "Zikr-i Menâzil", vr. 197/b.

103 "Şehr-i İslâmbol'dan", s.2-3; "Menâzilü'l-Hacc", vr.54/a.

104 "Menâzilü'l-Hacc", vr.54/a.

105 Mustafa Cezar, "Türk Tarihinde Kervansaraylar", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Ankara 1981, s.937.

106 Geniş bilgi için bkz. "Menâzilü'l-Hacc", vr.54/a-b; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr.10/a-b.

Ayrıca, caminin Hanefî mihrâbı önünde Hz.Hızır makamı denilen bir yer vardı. Burada, yakut hattıyla yazılmış bir cüz'-i şerîf bulunuyordu.¹⁰⁷

Şam'ın dışında da çok sayıda ziyaret yerleri bulunmaktaydı. Hz.Muâviye, Hz.Bilâl-i Habeşî, Hz.Atike, Hz.Zeynep, Hz.Rukiye, Muhyiddîn-i Arabî, Abdülganî Nablusî gibi sahabe, evliyâ ve sülehâdan çok sayıda kimsenin mezarlarıyla Üçler, Yediler ve Kırklar makamları denilen yerler Şam'ın çevresinde yer almaktaydı. Bu gibi yerleri ziyaret eden hacı adayları, Şam'da uzunca bir süre konaklar ve Ramazan ayını genellikle burada geçirirlerdi.¹⁰⁸

Kubbetü'l-Hacc: Şam'a bir saat uzaklıkta suyu bulunan sefalı bir yer olan Kubbetü'l-hacc'da bostan yetişirdi. Burada, hac kervanında görevli sıra emîni ve sakabaşılara ziyafet verilir ve bir gece konaklanırdı.¹⁰⁹

Kubbetü'l-Hacc'dan sonra, çölde sırasıyla Tarhana Hanı ve Sahrâ-yı Duveyk menzillerinden geçen hac kervanı Müzeyrib'e ulaşırdı. Kubbetü'l-Hacc ile, iki hanı ve bir mescit ve bir mutfağı bulunan Tarhana Hanı arası dört buçuk saat, Tarhana Hanı ile yol üzerinde iki köprünün yer aldığı Sahrâ-yı Duveyk arası ise on iki saat uzaklıktaydı.¹¹⁰

Müzeyrib: Sahrâ-yı Duveyk'e yedi saat uzaklıkta havası ve suyu güzel, çevresinde çok sayıda bağ ve bahçe bulunan Müzeyrib'in küçük, fakat müstahkem bir kalesi vardı.¹¹¹ Tüccar ve hacıların değerli mal ve zahireleri burada saklanırdı. Müzeyrib'de dört gün konaklayan hacı adayları, burada

107 "Zikr-i Menâzil", vr.198/a; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr.11/a-b.

108 Ekte, metin ve transkripsiyonunu sunduğumuz risâlenin derkenârında, gerek H.1194/M. 1780 ve gerekse H.1196/M. 1782 yıllarında hacı kafilesinin Şam'da kırk gün konakladığı ifade edilmiştir. H.1194/M.1780 yılında H. 6 Ramazan/M. 6 Eylül Çarşamba günü Şam'a ulaşan hacı kafilesi, buradan H.16 Şevvâl/M.15 Ekim Pazar günü ayrılmıştır. H. 1196/M. 1782 yılında ise, H.12 Safer/M. 27 Ocak Pazar günü Şam'a gelen hacı kafilesi, H. 22 Rebî'u'l-evvel/M.6 Mart Perşembe günü buradan ayrılmıştır. (Bkz."Menâzilü'l-Hacc", vr. 54/b-55/a).

109 "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr.12/b; "Menâzilü'l-Hacc", vr.55/a.

110 Her iki menzil hakkında geniş bilgi için bkz. "Menâzilü'l-Hacc", vr.55/a; "Zikr-i Menâzil", vr.198/a-b; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr. 12/b-13/a; E.Çelebî, *a.g.e.*, C.IX, s.567.

111 "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr.13/a; Hz. Ebûbekir zamanında Hâtem Tay tarafından yaptırılmış olan dörtgen şeklindeki kalenin içinde bir cami, bir küçük hamam ve değerli mal ve erzakın saklandığı mahzenler bulunmaktaydı. (Bkz. E. Çelebî, *a.g.e.*, C.IX, s.570).

kurulan hac panayırından yolculuk için gerekli bütün ihtiyaç ve eksiklerini tamamlardı.¹¹²

Hac kervanı Müzeyrib'den ayrıldıktan sonra, beş saat uzaklıktaki suyun dahi bulunmadığı Sahrâ-yı Minâ menziline geçerek Mafrak'a ulaşırdı.¹¹³

Mafrak: Sahrâ-yı Minâ'ya yedi saat uzaklıkta çölde bir yer olan Mafrak'ta hiç bir şey bulunmazdı, su dahi Müzeyrib'den getirilirdi. Hacılar, burada rütbe ve derecelerine göre *hafza* denilen yol düzenine girerler ve kervanın yönetici ve komutanı olan *emîrû'l-hacc* da yapması gereken önemli işleri burada tamamlardı.¹¹⁴

Ayn-ı Zarka: Mafrak'a on iki saat uzaklıkta yolu sarp ve taşlık, çölde bir yer olan Ayn-ı Zarka'nın harap bir kalesi vardı. Etrafında küçük yeşil ağaçlar ve kırmızı çiçekler bulunan Zarka nehri kenarından geçiyordu.¹¹⁵ *Oturak* yeri olan Ayn-ı Zarka'da hacı adayları konaklardı.¹¹⁶

Ayn-ı Zarka'dan sonra, çölde sırası ile Burûz, Belka, Kal'a-i Katrâne, Tâbût Kuruşu ve Vâdi-yi Anaze menzillerinden geçen hac kervanı Ma'an'a ulaşırdı. Söz konusu menzillerden, önünde iki küçük birkesi bulunan Kal'a-i Katrâne dışındaki menzillerde su dahi bulunmazdı. Bu menzillere Ayn-ı Zarka, Gazze, Kudüs gibi yakın yerlerden su ve zahire getirilirdi. Burûz ile Ayn-ı Zarka arası altı saat, Belka ile Burûz arası on iki saat, Kal'a-i Katrâne ile Belka arası on bir saat, Tâbût Kuruşu ile Kal'a-i Katrâne arası on üç saat ve Vâdi-yi Anaze ile Tâbût Kuruşu arası ise on iki saat uzaklıktaydı.¹¹⁷

112 Risâlede, metin içinde hacı kafilesinin Müzeyrib'de dört gün konakladığı ifade edilmiştir. Fakat, derkenârda H. 20 Şevvâl 1194/M. 19 Ekim 1780 Perşembe günü Müzeyrib'e ulaşan hacı kafilesinin, burada beş gün konakladığı belirtilmektedir. (Bkz. "Menâzilü'l-Hacc", vr. 55/a); Müzeyrib'de kurulan panayır hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. S.Faroqî, *a.g.e.*, s.42, 185-186.

113 Sahrâ-yı Minâ için bkz. "Menâzilü'l-Hacc", vr. 55/a; "Zikr-i Menâzil", vr.198/b.

114 "Menâzilü'l-Hacc", vr.55/a-b.

115 "Zikr-i Menâzil", vr. 198/b; Kudüs topraklarında Kerek nahiyesinde bulunan Ayn-ı Zarka'nın kalesi ve Zarka nehri hakkında bilgi için ayrıca bkz. E. Çelebî, *a.g.e.*, C.IX, s.577-578.

116 H.1194/M.1780 yılında hacı kafilesi H.27-28 Şevvâl/M. 26-27 Ekim Perşembe ve Cuma günleri Ayn-ı Zarka'da konaklamıştır. (Bkz. "Menâzilü'l-Hacc", vr.55/b).

117 Bu menziller hakkında geniş bilgi için bkz. "Zikr-i Menâzil", vr. 198/b-199/a; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr. 14/a-b; "Menâzilü'l-Hacc", vr. 55/b; E.Çelebî, *a.g.e.*, C.IX, s. 580-584.

Ma'an: Vadi-yi Anaze'ye on iki saat uzaklıktaki Ma'an'ın iki katlı küçük bir kalesi vardı. Havası ve suyu güzel olan Ma'an'da, Halilü'r-rahman'a yakın olması nedeniyle herşey bulunurdu. Koyun, kuzu ve çeşitli meyvelerin satıldığı büyük bir panayırın kurulduğu Ma'an'da hacı kafilesi konaklardı.¹¹⁸

Akabebaşı (Akabetü'r-re's): Dere içinde taşlık bir yer olan Akabebaşı, Ma'an'a on dokuz saat uzaklıkta olup, hiçbir şey bulunmazdı.¹¹⁹ Akabebaşı'na Ma'an, Katrâne ve bazen de Ayn-ı Zarka'dan su getirilirdi.¹²⁰

Akabebaşı'ndan sonra Çekimân, Eşmeler (Dârü'l-Hacc) ve Sahrâ-yı Kâ'-i Sağır menzillerinden geçen hac kervanı Tebük'e varırdı. Çekimân ile Akabebaşı arası on üç saat, Eşmeler ile Çekimân arası on iki saat ve Kâ'-i Sağır ile Eşmeler arası ise on bir saat uzaklıktaydı.¹²¹

Kal'a-i Tebük (Âsî Hurma): Kâ'-i Sağır'e on üç saat uzaklıkta Nureddin Şehit tarafından yaptırılmış küçük bir kaleydi.¹²² Suyu tatlı bir birkesi olan kalenin önünden akarsu geçiyordu. Kalenin etrafında büyük ağaçlar ve arap evleri vardı. Havası ağır bir yer olan Tebük'e çevredeki Araplar koyun, kuzu, karpuz ve zahire getirerek satarlardı.¹²³ Yalnızca suyun bulunduğu Tebük'te, hayvan yemi son derece kısıtlı bulunuyordu.¹²⁴

Hac kervanı Tebük'ten sonra, önce on iki saat uzaklıkta olan Sahrâ-yı Megâyir,¹²⁵ sonra ise dokuz saat uzaklıktaki etrafı dağlarla çevrili dere içinde bir kale olan Haydar menzillerini geçerek Birke-i Mu'azzama'ya ulaşırdı.¹²⁶

118 H. 4 Zi'l-ka'de 1194/M. 2Kasım 1780 Çarşamba günü Ma'an'a gelen hacı kafilesi, burada bir gün konaklamıştır. (Bkz. "Menâzilü'l-Hacc", vr. 55/b); Ma'an hakkında bilgi için ayrıca bkz. "Zikr-i Menâzil", vr. 199/a; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr. 14/b-15a; E.Çelebî, *a.g.e.*, C.IX, s. 584-585.

119 "Zikr-i Menâzil", vr. 199/a; Ayrıca bkz. E.Çelebî, *a.g.e.*, C.IX, s. 585.

120 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 55/b.

121 Bu menziller hakkında bilgi için bkz. "Zikr-i Menâzil", vr. 199/a; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr.15/a-16/a; "Menâzilü'l-Hacc", vr. 55/b-56/a.

122 400 adım çevresindeki kale, zamanla harap olunca H.1062/M.1651-52 yılında IV. Mehmed'in (1642-1693) fermanıyla Şam Defter Emîni Naşif-zâde Mehmed tarafından tamir ettirilmiştir. (Bkz. E. Çelebî, *a.g.e.*, C. IX, s. 587).

123 "Zikr-i Menâzil", vr. 199/b; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr. 16/b.

124 E. Çelebî, *a.g.e.*, C.IX, s. 588.

125 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 56/a.

126 "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr. 16/b; Haydar kalesi, yalçın bir dağın eteğinde, üç dere ağzında dört köşe bir kale olup, içinde bir mescit, dışında ise bir birke bulunmaktaydı. Bol

Birke-i Mu'azzama: Haydar'a yirmi saat uzaklıkta ova içinde büyük bir kale olup, önünde yağmur suyunun toplanması ile oluşan bir birkesi vardı. Fakat, üstü açık olduğundan birkenin suyu çabuk bozulurdu. Bu nedenle, Haydar'dan üç dört gün yetecek kadar su getirilirdi.¹²⁷ Araplar, zahire getirip burada satarlardı.¹²⁸

Dârü'l-Hamrâ (Berdu'l-Acûz, Pirinç Ovası:) Birke-i Mu'azzama'ya on yedi saat uzaklıkta bir çöldü. Hiç birşeyin bulunmadığı Dârü'l-Hamrâ'da su dahi az bulunurdu.¹²⁹

Medâyin-i Sâlih: Dârü'l Hamrâ'ya on sekiz saat uzaklıkta Hz. Salih peygamberin kavmine azap edilen yerlerden biriydi. Pirinç Ovası'ndan Şakku'l-Acûz denilen yere kadar yolu sarp ve taşlıktı. Üç boğazın bulunduğu Medâyin-i Sâlih'te su dahil hiç bir şey bulunmazdı.¹³⁰ Medâyin-i Sâlih'e, Kurâ-yı Sâlih veya Hacer de denilirdi. Kumlu yabıs ve dağları alçak bir yerdirdi.¹³¹ Mekke emîri, hac kfilesini Medâyin-i Sâlih veya Medine'de ya da yol üzerindeki bir başka menzilde karşılar ve geri dönüşünde de buraya kadar geçirirdi.¹³²

Ûlâ: Medâyin-i Sâlih'e yedi saat uzaklıkta topraktan kalesi olan bir yerdirdi. İki cami, bir mescidi bulunan ve içinden akarsu geçen Ûlâ'da, çok sayıda bağ ve bahçe bulunuyordu. Hac kfilesi, Ûlâ'da bir gün konaklardı.¹³³

Ûlâ'dan sonra, sırasıyla Bi'r-i Ganem,¹³⁴ Sahrâ-yı Matrân ve Bi'r-i Cedîd¹³⁵ menzillerinden geçen hac kervanı Hediye Eşmesi'ne ulaşırdı. Sözkonusu menzillerden Bi'r-i Ganem'de, Azim-zâde Süleyman Paşa bir kale

miktarda zahirenin bulunduğu kalede, Baba Haydar adında bir velinin yatırını bulunmaktaydı. (Bkz. E.Çelebî, *a.g.e.*, C.IX, s. 588-590).

127 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 56/a-b.

128 "Zikr-i Menâzil", vr. 199/b.

129 "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr. 17/a; "Menâzilü'l-Hacc", vr.56/b.

130 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 56/b.

131 İ.H.Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.58 not:3.

132 Son dönemlerde Mekke emîri hac kervanını Medine'de karşılamış ve bunun için her yıl kendisine otuz bin kuruş yol parası ve deve ücreti verilmiştir. (Bkz. *Aynı eser*, s. 20, 41)

133 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 56/b.

134 Bi'r; kuyu demek olup, Bi'r-i Ganem; koyun kuyusu anlamına gelir.

135 Yeni kuyu anlamına gelir.

yaptırmıştır.¹³⁶ Yolu sarp ve tehlikeli olan, suyun dahi bulunmadığı Sahrâ-yı Matrân'ın bir tarafı dağ, bir tarafı ormanlık idi. Hacı kafilesi burada su sıkıntısı çekmiştir.¹³⁷ H.1081/M.1670-71'de IV. Mehmed'in annesi Vâlide Sultân'ın yaptırdığı Bi'r-i Cedîd ise, büyük bir kuyu olup, yanında bir mescit bulunuyordu. Hiç birşeyin bulunmadığı Bi'r-i Cedîd'de su sıkıntısı da çekiliyordu. Buradaki kuyulardan çıkan su, kötü olduğundan hacıları ishal ediyordu. Hediye Eşmesi'ne bir buçuk saat uzaklıktaki Zümrüt Kuyusu'nun gayet güzel suyu olurdu. Bu menzillerden Bi'r-i Ganem ile Ûlâ arası beş saat, Sahrâ-yı Matrân ile Bi'r-i Ganem arası on sekiz saat ve Bi'r-i Cedîd ile Sahrâ-yı Matrân arası ise yine on sekiz saat uzaklıktaydı.¹³⁸

Hediye Eşmesi: Bi'r-i Cedîd'e on yedi saat uzaklıkta hiçbirşeyin bulunmadığı bir yer olup, İsmail Paşa bir kale yaptırmıştı.¹³⁹ Burada nereyi kazarsan su çıkardı. Fakat, içilmesi mümkün değildi. Zira, sinâmekî otunun olumsuz etki yaptığı su, insan ve hayvanlar için zararlıydı. Medine halkı, hac kervanını burada karşılar ve hac dönüşünde de cerde¹⁴⁰ denilen askerler kervana burada katılırlardı.¹⁴¹

Fahleteyn (Selam Kayası): Hediye Eşmesi'ne yirmi bir saat uzaklıkta dört tarafı dağlarla çevrili, havası ve suyu güzel bir yerdi. Yedi adet kuyusu vardı. Hacılar, Ûlâ'dan buraya gelinceye kadar su hususunda büyük sıkıntı çekerlerdi.¹⁴²

Vâdiyü'l-Kurâ: Fahleteyn'e on sekiz saat uzaklıkta dört tarafı dağlarla çevrili ova gibi bir yerdi. Su dahil hiç bir şey bulunmazdı.¹⁴³ Eski Medine de denilen Vâdiyü'l-Kurâ'ya çevredeki Araplar çeşitli malları getirip satarlardı.¹⁴⁴

136 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 56/b.

137 "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr. 17/b-18/a.

138 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 56/b-57/a; "Zikr-i Menâzil", vr. 200/a; E. Çelebî, *a.g.e.*, C.IX, s.601.

139 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 57/a.

140 Cerde; hac kervanını korumakla görevli mızraklı arap askeridir.

141 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 57/a; "Zikr-i Menâzil", vr. 200/a..

142 "Zikr-i Menâzil", vr. 200/a.

143 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 57/a; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr.18/b-19/a.

144 E.Çelebî, *a.g.e.*, C.IX, s. 604.

Medine-i Münevvere: Vâdiyü'l-Kurâ'ya on sekiz saat uzaklıktaki Medine, vaktiyle Yesrib adında küçük bir şehirdi. Hz. Muhammed Mekke'den Medine'ye hicret ettikten sonra mamur olmuştur. Nureddin Şehid, şehrin etrafını surlarla çevirmiştir. Zamanla harap olunca bu surları Kanuni Sultan Süleyman yeniden yaptırmıştır. Mısır kapısı, Şam kapısı, Kible kapısı gibi kapılarla şehrin dışarı ile bağlantısını sağlayan surların çevresi 3350 adım idi.¹⁴⁵

Hacı kafillesi, iki saatlik mesafeden Medine'nin hurmalık ve bahçelerini görürdü. Salât ve selâm ederek Medine'ye giren hacı adayları burada üç gün kalırlardı. Bu süre zarfında, Ravza-i Mutahhara, Mescid-i Kubâ ve Mescid-i Feth ile Hz. Muhammed'in eşlerinin, kızlarının ve ashâb-ı kirâmın kabirlerini ziyaret edip, dualar okuyan hacı adayları, ayrıca Uhud dağına giderek Hz. Hamza ve şehitlerin kabirlerini de ziyaret ederlerdi.¹⁴⁶

Medine'den ayrıldıktan sonra Bi'r-i Ali, Kubûr-ı Şühedâ ve Cudeyre menzillerinden geçen hac kervanı Bedr-i Huneyn'e gelirdi. Bu menzillerden etrafı bağ ve bahçelerle çevrili olan Bi'r-i Ali'de, Hz. Muhammed'in namaz kıldığı bir mescit ile muhtelif kuyular bulunuyordu.¹⁴⁷ Toprağı altın gibi sarı olan Kubûr-ı Şühedâ'da su dahil hiç bir şey bulunmazdı.¹⁴⁸ Boğaz içinde bir yer olan Cudeyre'nin ise iki tarafı dağlık olup, urbân çok defa hac kervânının önünü burada keserdi. Cudeyre'de bağ ve hurma bahçeleri çoktu. Burada, bir cami ve sahabeden Ebû Ubeyde bin El-Hâris'in kabri bulunuyordu.¹⁴⁹ Bi'r-i Ali ile Medine arası iki buçuk saat, Kubûr-ı Şühedâ ile Bi'r-i Ali arası on üç saat ve Cudeyre ile Kubûr-ı Şühedâ arası ise dokuz saat uzaklıktaydı.¹⁵⁰

Bedr-i Huneyn: Cudeyre'ye on beş saat uzaklıkta suyu çok ve hurması güzel bir yerdi. Kubûr-ı Şühedâ'dan Bedr-i Huneyn'e kadar yolun tamamı boğazdı. Mısır hac kervanı ile Şam hac kervanı burada birleşirdi. Bedr-i Huneyn'de herşeyin satıldığı büyük bir panayır kurulurdu. Hz. Muhammed burada yanında bir mescit ve pınar olan Ariş kalesini yaptırmıştı.¹⁵¹ Emîr

145 Medine hakkında geniş bilgi için bkz. *Aynı eser*, C.IX, s. 611-614.

146 "Zikr-i Menâzil", vr. 200/b; "Menâzilü'l-Hacc", vr. 57/a-b.

147 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 57/b.

148 "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr. 19/b.

149 "Zikr-i Menâzil", vr. 201/a.

150 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 57/b.

151 "Zikr-i Menâzil", vr.201/a.

Çoban (öl. 1327), Huneyn'den çıkarak Arafât üzerinden Mekke'ye ulaşan bir su borusu hattı döşetmişti.¹⁵²

Bedr-i Huneyn'den sonra Kâ'-i Kebîr (Maymun Ovası), Râbi'a Eşmesi (Râbig), Bi'r-i Usfân (Güzelce Birke) ve Vâdi-yi Fâtıma menzillerinden geçen hac kervanı Mekke-i Mükerrerme'ye ulaşırdı. Sözkonusu bu menzillerden Râbi'a Eşmesi'nde hacılar ihrâma girerler, Vâdi-yi Fâtıma'da ise Mekke şerfi kalabalık bir alayla hacıları karşılardı. Kâ'-i Kebîr ile Bedr-i Huneyn arası on yedi saat, Râbi'a Eşmesi ile Kâ'-i Kebîr arası yirmi bir saat, Bi'r-i Usfân ile Râbi'a Eşmesi arası yirmi bir saat ve Vâdi-yi Fâtıma ile Bi'r-i Usfân arası ise altı saat uzaklıktaydı.¹⁵³

Mekke-i Mükerrerme: Vâdi-yi Fâtıma menziline dokuz saat uzaklıkta olan Mekke-i Mükerrerme'ye gelen hacılar, Bâbü's-Selâm'dan girerek önce Hacerü'l-Esved'e yüz sürüp, dualar eşliğinde Kabe-i Mükerrerme'yi yedi kere tavaf ederlerdi. Tavaftan sonra İbrahim makamında iki rekat nafil namaz kılarak dualar ederlerdi. Bundan sonra, zezem kuyusundan zezem içen hacılar, Safâ'ya giderler ve Safâ ile Merve arasında yedi kere sa'y ederlerdi. Merve'de başlarını tıraş ettiren hacılar, Mekke'deki hac menâsikini tamamladıktan sonra iki saat uzaklıkta bulunan Minâ'ya geçerlerdi.¹⁵⁴

Minâ: Hacıların şeytan taşıyıp kurban kestikleri Minâ'da, *Mescid-i Hayf* denilen bir cami vardı. Şam hüccâcı cami tarafına, Mısır hüccâcı karşı tarafa konarlardı. Aradan geçen yol üzerinde ise meşhur Minâ pazarı kurulurdu. Minâ'da bir kaya dibinde Hz.Muhammed çadır kurmuştu. Alamet olması için burada bir kubbe yapılmıştır.¹⁵⁵

Müzdelife: Minâ'ya iki saat uzaklıkta olan Müzdelife'de bir mescit vardı. Hacılar bayram sabahı Müzdelife'de vakfeye durduktan sonra Minâ'ya geçerlerdi.¹⁵⁶

Cebel-i Arafât: Müzdelife'ye iki saat uzaklıktaki Arafât'ta İbrahim mescidi denilen bir mescit vardı. Hacılar, Arafât'ta arefe günü öğle ve ikinci

152 S.Faroqhi, *a.g.e.*, s.30.

153 Bu menziller hakkında geniş bilgi için bkz. "Menâzilü'l-Hacc", vr. 58/a-b; "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr. 20/a-21/a.

154 "Zikr-i Menâzil", vr.201/b.

155 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 58/b-59/a.

156 "Üsküdâr'dan Arafât'a", vr.21/b.

namazlarını birlikte eda ederler ve Kabe-i Muazzama müftüsü arefe hutbesini okurdu. Bayram sabahı vakfeye gidecek olan hacılar, arefe gecesini ibadet ederek geçirirlerdi. Akarsu ve havuzların bulunduğu Arafat'ta yeşil bal, zeytin, yağ, meyve ve diğer erzak ve eşyaların satıldığı büyük bir panayır kurulurdu. Arafât'a on sekiz saat uzaklıkta herşeyin bulunduğu Tâif kasabası yer alırdı.¹⁵⁷

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman halkın hacca giderken izledikleri güzergâh ve bu güzergâh üzerinde yer alan menziller bunlardı. Hacılar, hac görevlerini yerine getirdikten sonra aynı güzergâh üzerinden geri dönerlerdi. Yolları üzerinde bulunan menzillerde ise, konaklama, dinlenme, binek hayvanı tedariki, yeme-içme ve alış-veriş gibi ihtiyaçlarını karşılarlardı.

XVIII.yüzyılda İstanbul'dan Mekke'ye giden hac yolu üzerinde 76 menzil bulunuyordu. H.1194/M.1780 yılında H. 22 Receb/M.24 Temmuz Pazartesi günü Üsküdar'dan hareket eden hacı kafilesi, 795 saat yol alarak H. 6 Zi'l-hicce 1194/M. 3 Aralık 1780 Pazar günü Mekke'ye ulaşmıştır. Hacı kafilesi Üsküdar ile Şam arasını 324 saatte, Şam ile Medine arasını 357,5 saatte, Medine ile Mekke arasını ise 113,5 saatte almıştır. Yolculuk sırasında hacı kafilesi Mekke'ye kadar 13 menzilde 60 gün konaklamıştır. Eskişehir, Ereğli, Adana, Antakya, Hama, Kubbetü'l-Hacc, Ma'an ve Ülâ'da 1 gün, Konya ve Ayn-ı Zarka'da 2 gün, Medine'de 3 gün, Müzeyrib'de 5 gün ve Şam'da 40 gün konaklayan hacı kafilesi Mekke, Minâ ve Arafât'ta da haccın edası için belirli bir süre kalmıştır. Elimizdeki risâlelerde hacıların buralardaki konaklama süreleri belirtilmemiştir. Hacı kafilesinin Şam'da uzun bir süre konaklamasının nedeni ise, Ramazan ayını burada geçirmek içindi.

İstanbul'dan Şam yolu ile Medine ve Mekke'ye giden hac yolu üzerinde, hacıların ve diğer yolcuların ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve daha rahat bir şekilde yolculuk etmelerini sağlayabilmek için gerek Osmanlılar ve gerekse daha önceki dönemlerde cami ve mescitler, kervansaraylar, hanlar, hamamlar, imâretler ve köprüler yapılarak vakıflar tahsis edilmiş ve yollarda güvenliği sağlayabilmek için belirli noktalarda derbentler tesis edilmiştir. Ayrıca, uzun hac yolculuğunda hacı kafilelerinin su ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ise kuyular ve birke denilen su havuzları oluşturulmuştur. Bedevîlerin hacı kafile ve kervanlarına tecavüz ve saldırılarını önlemek için de her yıl sürreler gönderilmiştir.

157 "Menâzilü'l-Hacc", vr. 59/a-b.

Sonuç olarak İstanbul'u Şam üzerinden Hicaz'a bağlayan bu yol, Osmanlı iç ticaret yolları arasında en önemlilerinden biriydi. Bu yol, aynı zamanda barış dönemlerinde en çok kullanılan ulak yolları arasında yer almaktaydı.

EK-I İstanbul-Şam-Hicâz Hac Yolu Güzergâhını Gösteren H.5. Cemâziye'l-evvel 1194/M.9 Mayıs 1780 Tarihli Risâlenin Transkripsiyonu.*

Menâzilü'l-Hacc ve Mesâfetü'l-Fecc li'l-Acc ve's-Secc min Gayri Lecc**

Bismillâhi'l-lezî 'alleme bi'l-kalem. Alleme'l-insâne mâ-lem ya'lem. Elhamdülillâhi'l-lezî evcebe 'ale'l müslimîne el-hacce ve's-salâtu ve's-selâmu 'alâ Muhammedin hayri men ehelle ve acce ve 'alâ âlihi ve ashâbihi mâ-kuside'l-beytu min külli feccin ve mâ-dâmeti'd-dimâ'u tenseccu. Üsküdâr¹⁵⁸ âb-u-havâsı hoşdur. Cümlemin ma'lûmudur ashâb-ı kirâm zevi'l-ihtrâmından Ebû'd-Derdâ' radiyallahu teâlâ anhu hazretleri ve Karaca Ahmed Sultân ve Hüdâ'i Mahmûd Efendi ve Selâmî Ali Efendi ve Nasûhî Efendi ve Şeyhü'l-küttâb dürretü'l-'asr ve yâkûtü'd-dehr Hamdullâh el-ma'rûf bi-ibni's-şeyh ve necl-i pâki Mustafa Dede revvehallâhu rûhahum ve feteha 'aleynâ futûhahum ve sâ'ir mûte'ârif olan mahaller ziyâret oluna. 1-sâ'at:4 Kartâl¹⁵⁹ âb-u-havâsı latîf sâhil-i bahrdır. Câmî' önünde vâki' kuyusu vardır. Suyu hafîfdır. 2-sâ'at:5 Gekbûze¹⁶⁰ kasabadır. Geyikbâzı imiş. İki câmi'i vardır. Birini Fâtih Gâzî Orhân binâ eylemiş. Gâlibâ aslı kenîsâ imiş ve birin Çobân Mustafa Pâşâ binâ itmişdir. Tekye ve medrese ve müsâfirhâne ve imâreti vardır. Yâkût hattıyla mushaf-ı şerîf vardır. Hâce Fazlullah Pâşâ ve Şeyh İlyâs Efendi anda medfündür. Şişmân İbrâhim Pâşâ kırk 'aded kuyu kazmışdır ve suları gâyet alçak kuyulara münhasır dolâb. 3-sâ'at:3 Hersek¹⁶¹ bir küçük kasabadır. Dil'i mürûrdan sonra vâsıl olunur. Hersek Mehmed Pâşâ merhûm cum'a kılınur câmi' binâ itmişdir. Hüccâc ekseriyâ derbende konârlar. 4-sâ'at:12 İznik¹⁶² derbende konulmayub doğru varılır. Azîm gölü vardır. Eşref-zâde kuddise sırruhu hazretleri

* Risâlenin tarihi, risâlenin sonunda H. 5 Ca. 1194 olarak görülmektedir. Halbuki, hacı kafilesinin H.22 Receb 1194 tarihinde Üsküdâr'dan yola çıktığı gözönüne alındığında risâlenin tarihinin H.5 Ca. 1195/M. 29 Nisan 1781 olması gerekir.

** Müellifi belli olmayan risâle için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi 241/2, vr. 51/b-59/b.

¹⁵⁸ Haccın faziletleri ile Üsküdâr'dan hareket târihini gösteren derkenâr şöyledir: "Ve fi'l-hadîsi efdalu'l-haccı es-seccu ve'l-accu. El-accu ref'u's-savti bi't-telbiyeti ve'l-feccu et-tarîku'l-vâsi'u ve's-seccu irâkatu'd-dimâ'i ve'l-insicâcu mutâva'atun fe yekûnu lâzimen. Hareket pür bereketi'llâhi. Fî 22 isneyn Receb sene 94"(1194).

¹⁵⁹ 22 isneyn minhu.

¹⁶⁰ 23 selâsâ' minhu.

¹⁶¹ 24 erbi'â' minhu, 25 hamîs minhu.

¹⁶² 26 cum'a minhu.

medfûndur ziyâret oluna. Sefâlî mahaldir. Ammâ ağırdır. **5-sâ'at:7 Lefke**¹⁶³ yolu sarbdır. Akarsuyu vardır ve harîr olur. **6-sâ'at:5 Vezîrhân**¹⁶⁴ akarsuyu ve nâzik hamâmı var. Köprülü Mehmed Pâşâ merhûm binâ itmişdir ve harîr olur. **7-sâ'at:9 Söğüd**¹⁶⁵ nâzik üzüm turşusu ve lezîz ayva olur. Bilecik karîb olmağla kadife yasdıklar getirüb satarlar. Odun mezbûldür ve Gâzî Orhân anda medfûndur. Ammâ sâbîkâ Mekke kâdîsı semâhatlü Tevfik Efendi hazretleri Gâzî Orhân cedd[i] Âl-i Osmân Ertuğrul hazretleridir deyu tahkîk buyurmuşlar. Fi'l-hakîka fakîr Bursa kazâsına ibtilâmda Orhân hazretlerinin kabri mezbûrlarını Bursa'da ziyâret eyledim. **8-sâ'at:9 Eskişehir**¹⁶⁶ sâye-i 'inâyet-vâyelerinde âsûde olduğumuz Âl-i Osmân efendilerimiz cedd-i sâdırları Şeyh Edebâlf anda medfûndur, 'Azîm mâ-i câf ve ılıcaları vardır. Çobân Mustafa Pâşâ'nın mükellef câmi'i vardır. Hinta somunu derler gâyet pişkin etmeğî olur. Ahâlisi ekseriyâ lüle yaparlar. İkâmet mahallidir. **1 yevm. 9-sâ'at:9 Seyyid Battâl Gâzî**¹⁶⁷ Seyyid Battal Gâzî ile Taş Evrân Kız bir türbe içindedir. Mîhâl-Oğulları taşrada türbededir ve Çobân ard kapu yanında bir türbededir ve Sultân Alâ'üddîn'in vâlidesi yukarıda zîr-i zemînde bir türbededir. Ol mahallin bâniyesidir. Odun kıymetlüdür. **10-sâ'at:8 Hüsrev Pâşâ**¹⁶⁸ bir harâb mahaldir. Suyu dahî kalîldir. Ahâlîsi kilim işlerler. **11-sâ'at:13 Bolavadin**¹⁶⁹ bir kasabadır. Yolu gâyet mahûf İnönü ta'bir olunur mahalden geçilüb ahâlîsi kilim işlerler ve beyne't-tarîk Bayât nâmında bir karye vardır. Derbend olub dağ olmağla odun mübâhdır. **12-sâ'at: 7 İshâklı**¹⁷⁰ 'azîm bağçeleri ve akarsuyu vardır. Meyvesi çok latîf yerdîr. Sultân Alâ'üddîn binâsı bir hânı vardır. Esnâ-yı tarîkde 443 adım bir cisri vardır. Bolavadin köprüsü dirler. Odun gâyet çokdur. **13-sâ'at:5 Akşehir**¹⁷¹ mükellef hânları ve latîf kaymağî vardır ve ucuzlukdur ve Hâce Nasreddîn rahimehullahu anda medfûndur. Ziyâret oluna. **14-sa'at:9 Ilgın**¹⁷² yaz günlerinde havası mağrur ve ağır suyu ve taşrasında ılıcaları vardır ve Mustafa Pâşâ merhûmun anda dahî bir nâzik câmi'i vardır. Mazbût kasabadır. **15-sâ'at:10 Ladik**¹⁷³ bir 'azîm karyedir. Süt ve yoğurt ve gâyet latîf revgan-i sâde bulunur. **16-sâ'at:8 Konya**¹⁷⁴ mu'azzam kal'ası ve Vâlîde Hânı dirler bir hânı vardır ve Hazret-i Mevlânâ kuddise sırruhu anda medfûndur ve türbesi kurbında Sultân Mehmed Câmi'ine müşâbih bir câmi'-i şerîfi vardır ve Şems-i Tebrîzî kuddise sırruhu anda medfûndur ve sâ'ir ziyâretgâh anda ahâliden su'âl oluna. Meyvesi çokdur, helvâsı meşhurdur, herşey bulunur. **İkâmet:1 yevm. 17-sa'at:12 İsmil**¹⁷⁵ bir 'azîm karyedir. Ahalîsi hüccâcı iki sâ'atlik yerden karşularlar. Suyu kuyu suyudur. Yaz günü havâsı

163 Mâ-ekamnâ.

164 27 sebt minhu.

165 28 ahad minhu.

166 29 isneyn ve 30 selâsâ' minhu.

167 Gurre-i Şa'bân erbi'â'.

168 2 hamîs Şa'bân minhu, Bayât, 3 cum'a minhu.

169 Bolavadin 4 sebt minhu.

170 Mâ-ekamnâ.

171 5 ahad minhu.

172 6 isneyn minhu.

173 7 selâsâ' minhu.

174 8 erbi'â' minhu, ikâmet yevm: 2, 9 hamîs, 10 cum'a.

175 11 sebt minhu.

olur ve şitâda odun bulunmaz. **18-sâ'at:10 Karapınâr**¹⁷⁶ bir 'azîm karyedir. Şultân Selîm iki minareli bir latîf câmi' binâ itmişdir ve hamâmı vardır ve ahâlisi ekser çorab işlerler ve mukaddemâ taht-ı Alâ'üddîn anda imiş. Monlâ Hünkâr Hazretleri Konya(ya) gelince **19-sâ'at:12 Ereğli**¹⁷⁷ gâyetü'l-gâye latîf yerdir. Bâğ ve bağçesi çokdur. Âbı revân ve havâsı latîf, meyvesi mebzûl, ahâlîsi ekser sâdât nâzik mahaldir. **İkâmet:1 yevm. 20-sâ'at:10 Ulukışlak**¹⁷⁸ bir karyedir. Öküz Mehmed Pâşâ merhûm bir mu'azzam vâcibü's-seyr bir hân binâ itmişdir. Suyu azdır ve Çiftehân'a varınca yolu sarpdır. **21-sâ'at:7 Çiftehân**¹⁷⁹ dağ içinde 'azîm suları vardır. Hattâ bir sudan kırk kere geçilür ve Şekerpınarı ol tarîkdedir. Ilıcası vardır. Beyaz ve a'lâ gömeç balı olur ve meyve bulunur. Kış günlerinde odun çokdur. **22-sâ'at:7 Ramazan-Oğlu Yaylası**¹⁸⁰ dağdır. İki tarafın yolları gâyet sarpdır. Latîf sular vardır ve havâdâr nâzik mahaldir. **23-sâ'at:12 Çâkud**¹⁸¹, önünde 'azîm sular akar. İki def'a geçilür ve yolları iniş ve yokuşdur. **24-sâ'at:10 Adana**¹⁸² latîf bâğ ve bağçeler var ve Seyhun önünden akar. İki kapılı bir mu'azzam cisri vardır. Bâ-cidâr oturur ve bir mu'azzam dolâb ile şehre su çıkar ve Ramazan-Oğlunun vâcibü's-seyr kâşıyla masnû' bir câmi'i vardır. Yaz günü havâsı gâyet sakîldir. Kış günü balçığı kesîrdir. **İkâmet:2 yevm. 25-sâ'at:7 Misis**¹⁸³ bir karyedir. Hamâmı ve bir mu'azzam hânı vardır. Ceyhûn önünden akar. Yolu 'akabe gibidir. Yaz günü havâsı sakîl ve bir cisri var. Cisrin ötebaşında harâb mahallî var. Mukaddemâ medrese imiş. Yediler anda hâzır olur deyu meşhûrdur. El-uhde 'ala'r-râvî. **26-sâ'at:7 Kurdkulağ**¹⁸⁴ bir palanga gibi mahaldir. İçinde câmi' ve hamâmı var ve birkaç 'aded ufak timûr topları var. Yaz günleri konulmayub Münkârî cisrine konarlar. Sâhil-i bahrdir. Akarsuyu olub havâdârdır. **27-sâ'at:9 Pâyas**¹⁸⁵ sâhil-i bahrde nâzik kasabadır ve sehldir. Bâğ ve bahçeleri vardır. İbrâhîm Hân oğlu vakfı bir mu'azzam hân ve câmi' ve hamâm vardır. Ammâ hamâmı vâcibü's-seyrdir. Yaz günü konulmayub hayme ile konarlar. Havâdâr yerdir. **28-sâ'at:7 Belen**¹⁸⁶ nâzik kasabadır. Suları çok latîf yerdir. Şultân Süleymân'ın câmi' ve hamâmı var. Gâyet nâzik itmek (etmek) pişürürler. Yolu 'akabedir. Derbendü deryâ kenârından geçer. Sakâltutan didikleri mahal mahûfdur. **29-sâ'at:9 Antakya**¹⁸⁷ gâyet büyük kal'adır. Şenliği bir tarafında ve bâğ ve bağçesi ta'bire sığmaz. Âsî suyu önünden akar. Hazret-i Şem'un ve Habîb Neccâr câmi' içinde zîr-i zemînde medfûndur. Ziyâret oluna. Yolu 'akabedir. **30-sâ'at:11 Zenbakiye**¹⁸⁸ Âsî suyu önünden akar. Etrâfı zeytûnlükdür. Latîf incir ve sâ'ir meyve olur. İki 'aded hânı olub ahâlîsinin ekseri ekrâddir. **31-sâ'at:7**

176 12 ahad minhu.

177 13 isneyn minhu, ikâmet yevm: 1, 14 selâsâ'.

178 15 erbi'â' minhu.

179 16 hamîs minhu.

180 17 cum'a minhu.

181 18 sebt minhu.

182 19 ahad minhu, 20 ikâmet yevm: 1, isneyn.

183 21 selâsâ' minhu.

184 22 erbi'â' minhu.

185 23 hamîs minhu.

186 24 cum'a minhu.

187 25 sebt minhu, 26 ahad ikâmet.

188 27 isneyn minhu.

Şu'ûr¹⁸⁹ nâzik kasabadır. Âsî suyu önünden geçer. Bâğ ve bağçeleri 'azîm ve latîf üzüm ve harîr olur. Köprülü merhûmun mu'azzam hânı var. Şorbası çıkar. Yolu 'akabe gibidir. Kışlarda 'azîm çamur olur. **32-sâ'at:11 Madik**¹⁹⁰ su kenardır. Dağ dibinde kal'ası var. Ab-u-havâsî yaz günlerinde sakîl ve harâret üzredir. **33-sâ'at:12 Hamâ**¹⁹¹ kasabadır. Âsî suyu önünden ve Muhammedî dolâb andadır. Latîf bâğ ve bağçeli a'lâ penbe ipliği olur ve ihrâmlık bez anda olur. Yaz günlerinde havâsî sakîldir. **34-sâ'at:11 Hums**¹⁹² Hamâ ile Hums beyninde bir karye vardır. Resin karyesi derler. Bir hân ve bir cisri olub Bâyezîd-i Bestâmî kuddise sırruhu ve enbiyâ-yı 'izâm 'aleyhimü's-selâm ve evliyâ-yı fihâm 'aleyhim rahmetu rabbine'l-'allâmdan mâl-a-mâldır. Su'âl olunub ziyâretleriyle igtinâm oluna. Kal'ada Hazret-i Osmân radiyallahu 'anhu rabbuhu'l-mennân hattıyla bir mushaf-ı şerîf vardır. **35-sâ'at:7 İkipapûlî**¹⁹³ bir palanga gibi mahaldir. İçinde bir hân ve bir mescid ve birkaç evler olub zayıy yerdir. Bir şey bulunmaz. Suyu dahî gâyet alçakdır. **36-sâ'at:7 Nebke**¹⁹⁴ bir nâzik karyedir. Latîf câmi' ve mu'azzam hânı olub gâyet hafîf suyu vardır. Ba'albek'den gelür imiş. **37-sâ'at:8 Kuteyfe**¹⁹⁵ bir karyedir. Sinân Pâşâ merhûmun mükellef ve mu'azzam câmi' ve hamâmı ve hânı ve imâreti vardır ve Hazret-i Abdülkâdir Geylânî kuddise sırruhunun makâmı var. Şâm yakın olmağla herşey mebzûldür ve Şâm-ı Şerîf'e iki sâ'at mahalde Tel Müneynâ dirler bir mahaldir ve Alâyköy dirler bir mahal vardır. Gâyet müferrih ve üç mahaldir. **38-sâ'at: [8] Şâm-ı Cennet-Meşâm**¹⁹⁶ Câmi'-i Umeyye ve merkad-i pâk Hazret-i Yahyâ 'alâ nebiyyinâ ve aleyhi's-selâm ve Hazret-i Osmân radiyallahu anhu hattıyla iki kît'a mushaf-ı şerîf ve Hazret-i Ali kerremallahu vechehu'nun mushaf-ı şerîfi andadır ve Hazret-i Hûd 'aleyhi's-selâm câmi'-i şerîfin mihrâbı dîbinde medfûndur deyu meşhûrdur ve Hanefî mihrâbı önünde bir mahal vardır. Hazret-i Hızır 'aleyhi's-selâm makâmıdır dirler ve ol mahalde hatt-ı yâkut ile bir cüz'-i şerîf vardır ve mâ-i câri geçer ve yine câmi'-i şerîf içinde bir kuyu vardır ve yaz günlerinde gâyet soğuk ve hafîf suyu olur. Taşrasında olan ziyâretler Hazret-i Bilâl-i Habeşî ve Hazret-i Mu'âviye ve ezvâc-ı mutahherâtın Hazret-i Atîke ve Zeyneb ve Rukiye rıdvânullahu 'aleyhim ecma'in hazerâtı ve sâlihîyyeden Şeyh Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî ve Abdülganî Nablusî kaddese sırrehumâ ve 'ale'l-husûs hadîs-i şerîf ile sâbit Kûh-i Kaysûn ta'bîr olunur cebel ki beyne'l-ezere ve'l-berereti yetmiş bin peygamber-i 'izâm 'aleyhimü's-selâm hazerâtı medfûn olduğu mütevâturdur ve makâm-ı selase ve makâm-ı seb'a ve makâm-ı erba'in ta'bîr olunur mahaller ziyâret 'oluna ve sâ'ir emkine-i müteberrike ve hayâtıda olan 'ulemâ ve sulehâ ve meşâyih-i kirâm istifsâr olunub ziyâretlerine ve celb ve 'âllerine sa'y ve ihtimâm lâzımdır. Gazel-i Rûmî zîr ve bâlâsına bu ol hatt-ı anber-nâmın cennet altında ya üstünde dimişler Şâm'ın. **Sâ'at:1**

189 28 selâsâ'.

190 29 erbi'â' minhu.

191 1 hamîs minhu gurru, 2 cum'a Ramazânü'l-Mübârek sene 94 ikâmet.

192 3 Ramazân minhu sebt.

193 4 ahad minhu.

194 4 isneyn minhu.

195 5 selâsâ' minhu.

196 Ve ileyhi nesîbu üstâdi el-merhûm el-Müneynî rahimehullâhi 10, 6 erbi'â'.minhu sene 94, bi-hamdi'llâhi subhânehu vasalnâ ilâ's-Şâm yevme'l-ahad sâni 'aşare min Saferi'l-Hayri 12 Safer sene 1196. İkâmet der Şâm erba'in yevm. Ve'l-hareket 22 Rebî'u'l-evvel hamîs sene 1196.

Kubbetü'l-Hacc¹⁹⁷ Şâm kenârında olmağla suyu ve bostânları vardır. Anda sıra emîni ve sakalara ziyâfet olub bir gece meks olunur. **Sâ'at:4,5 Tarhana Hânî**¹⁹⁸ bir sahrâ-yı 'azîmedir. Suyu ve mescidi ve bir matbahı var. Tarhana şorbası bişürüb varanlara ikrâm iderler. **Sâ'at:12 Sahrâ-yı Duveyk**¹⁹⁹ bir 'azîm sahrâdır. Yolu düz, lâkin gâyet taşlıktır. Yolda iki cisri vardır. Esnâ-yı şitâda çamurlu olur. Abdullah Pâşâ merhûm kaldırım yapmışdır. Bir ismi dahî Sanameyn dirler. **Sâ'at:7 Müzeyrib**²⁰⁰ bir küçük kal'ası vardır. Âb-u-havâsı eyüdü. Etrâfında bâğ ve bağçeler ve meyvedâr ağaçlar mebzûldür. Azîm ordu-bâzâr olub herşey bulunur. Cümle küsür kalan tetimmât-ı hacc anda tamâm olacaktır. **İkâmet:4eyyâm. Sâ'at:5 Sahrâ-yı Minâ**²⁰¹ bir 'azîm sahrâdır. Kat'â bir şey bulunmaz. Hattâ su dahî yokdur. **Sâ'at:7 Mafrak** bu mahalde dahî su yokdur. Müzeyrib'den getirürler. Hafza ta'bir olunur merâtib-i hüccâca göre her ki tertib-i sufûf-i tarîk anda olur. Emîrû'l-hacc ehemmm mesâlihini anda itmâm iderler. **Sâ'at: 12 Ayn-ı Zarka**²⁰² latîf suyu akar. Yolu taşlıktır, 'akabe ta'bir olunur. **İkâmet:2 yevm. Sâ'at:6 Burûz**²⁰³ ve Bilâta dahî dirler. Kezâlik bir sahrâ-yı 'azîmedir. Ammâ suyu yoktur. 'Ayn-ı Zarka'dan getirürler. **Sâ'at: 13 Tâbût Kurusu**²⁰⁴ bir beyâbânda bir dere içi yerdir. Suyu yokdur. Gazze tarafından ba'zı kerre yağmûr suyundan cem' olmuş su getirürler ve Kuds-i Şerîf yakîn olmağla 'Arablar mikdâr-ı kifâye zahîre getirürler. **Sâ'at:12 Vâdi-yi Anaze**²⁰⁵ çöldür. Bir şey bulunmaz. Suyu Katrâne'den getirürler. **Sâ'at: 12 Ma'an**²⁰⁶ bir küçük kal'ası var. Âb-u-havâsı eyüdü. Halîlû'r-rahman 'aleyhi's-selâm karîb olmağla herşey bulunur. Meyvenin envâ'ı mevcûddur. Azîm ordu-bâzâr olur. **İkâmet:1 yevm. Sâ'at: 19 Akabebaşı**²⁰⁷ bir dere içi yerdir. Kat'â bir şey bulunmaz. Ma'an'dan kalkub beş sâ'at mahal mürûrunda bir Ümmü Geylân ağacı vardır. Arablar ana ol Ümmü Geylân dirler. Su yoktur. Ma'an'dan ve Katrâne'den belki ihtiyâten Ayn-ı Zarka'dan getirürler. **Sâ'at: 13 Çekimân**,²⁰⁸ Çikân dahî dirler bir beyâbânda bir sahrâ-yı 'azîmedir. Me'kûlât ve meşrûbât kat'â bulunmaz. Kerbelâ çölü dirler ki iki sâ'at yerden deryâ gibi görünür. Su zan olunur. Lâkin kumdur. Merhûm Abdullah Pâşâ bir kal'a ve bir birke binâ itmîşdir. Su ve arpa bülunur. **Sâ'at: 12 Eşmeler ve Dârü'l-Hacc**²⁰⁹ dahî dirler. Bir küçük kal'adır. Önünde birkesi vardır. Su kal'a içinden gelir ve ba'zı yerleri eşerler, su çıkar. Lâkin hayvân dahî ikrâhen içer. İçilmesi mümkün değildir. Otlukdan gayri bir şey bulunmaz. Ba'zı yabânî hurmâ ağaçları vardır. **Sâ'at: 11 Sahrâ-yı Kâ'i Sağîr** bir sahrâ-yı 'azîmdir. Suyu yokdur. Kat'â bir şey bulunmaz. **Sâ'at:13 Kal'a-i**

197 Ve kâne müddetü'l-ikâmeti fi'ş-Şâm erba'îne yevmen.

198 18 Şevvâl sene 1194 selâsâ'.

199 19 erbi'â' sene 1194.

200 20 hamîs minhu, ikâmet yevm: 5.

201 25 selâsâ' sâ'at: 4 minhu.

202 26 erbi'â', hamîs 27 ikâmet, 28 cum'a Hânü'z-Zebîbe.

203 29 sebt bedel-i Belkâ Şevvâl sene 94.

204 Gurre-i Zi'l-ka'de ahad, 2 isneyn.

205 3 selâsâ'.

206 4 erbi'â', 5 hamîs, 6 cum'a.

207 Sebt 7 minhu.

208 Ahad 8 minhu.

209 İsneyn 9 minhu, 10 selâsâ' esnâ-yı tarîk.

Tebük ve Âsi Hurmâ²¹⁰ dahî dirler bir küçük kal'adır. Etrâfında taş aralarında 'arab evleri vardır. Cibâl gibi ağaçlar vardır. Birkesi var. Ammâ havâsı ağırdır. Etrafdan koyun ve kuzu gelür ve karpuz bulunur. **Sâ'at:12 Sahrâ-yı Megâyir** bir sahrâ-yı 'azîmedir. Bir şey bulunmaz. Su dahî yokdur. Kûhistâna benzer ba'zı ağaçlar var ve bir birkesi var. Tatlu suyu vardır. Koyun, kuzu, karpuz vardır. Ammâ bir mikdâr havâsı sakıldır. **Sâ'at:9 Haydar**,²¹¹ dere içinde bir kal'adır. Cevânib-i erba'ası dâğdır. Kal'a içinde bir kuyu vardır ve taşrasında bir birkesi var. Suyunun letâfet ve hiffeti Şâm'dan bu mahalle gelince birine kıyâs olunmaz. Kal'ada Baba Haydar nâmında bir velî medfûndur, ziyâret olunra ve bir mescidi var ve on altı nefer kal'a kulu vardır ve Hazret-i Eyûb 'aleyhi's-selâm kurdu dirler. Taş gibi bir şey anda olur. Teberrûken devşirirler ve bir birke Abdullah Pâşâ merhûm binâ itmiştir. **Sâ'at:20 Birke-i Mu'azzama**²¹² bir 'azîmü's-şân ova içinde bir kal'adır. Önünde birkesi vardır. Yağmur suyundan cem' olur imiş. Üç dört gün kifâyet miktârı su Haydar'dan getirürler. Birkenin suyu olduğu halde dahî yağmur suyudur ve üstü dahî açık olmağla tîz bozulur ve mütegayyir olur. **Sâ'at:17 Dârü'l-Hamrâ**²¹³ ve Berdu'l-Acûz ve Pirinç Ovası dirler sahrâdır. Bir şey bulunmaz. Su dahî yokdur. Küçük Kayası dirler bir mahal vardır. Takrîben Medâyin-i Sâlih'e üç sâ'atdır. **Sâ'at: 18 Medâyin-i Sâlih**²¹⁴ kavm-i Sâlih 'aleyhi's-selâmulâha 'azab idüb hasf eylediği şehirler imiş ve Pirinç Ovası'ndan Şakku'l-Acûz nâm mahalle gelince yolları kum ve taşlık ve 'akabedir ki vâsf olunmaz. Bâkîsi boğazlardır. Yahûdîler cemel-i ma'hûdu boğazlayub yavrusu hasf olan yerlerdir ve üç boğazdır. Bir şey bulunmaz. Mahûf yerlerdir. **Sâ'at:7 Kal'a-i Ülä**²¹⁵ bir acâyib mahaldir. Toprakdan kal'ası vardır. İçinde iki câmi' ve bir mescidi ve bâğ ve bağçeler çokdur. Mâ-i cârisi var. Lâkin kal'ası mahûf olmağla girmiyorlar. **İkâmet:1 yevm. Sâ'at : 5 Bi'r-i Ganem** kuyular vardır. Azim-zâde Süleymân Pâşâ merhûm bir kal'a binâ itmiştir. **Sâ'at:18 Sahrâ-yı Matrân**²¹⁶ bir sahrâ, yolları gâyet sarpdır ve mahûfdur. Ekserî boğazdır ve lîgnlık ta'bir olunur. Bir tarafı ormân ve bir tarafı dâğdır. 01 mahalde birkaç def'a hüccâc zahmet çekmişlerdir. **Sâ'at:18 Bi'r-i Cedîd**²¹⁷ Vâlide Sultân binâ itmiştir. Mu'azzam kuyudur ve yanında mescid gibi bir mahal vardır. Bir sahrâ-yı 'azîmdir. Bir şey bulunmaz. Suya zahmet çekilir yerlerde bu mahalde Hediye Eşmeler'e bir buçuk sâ'at mahalde Zümrüd Kuyusu dirler bir yer vardır. Suyu gelür, latîfdir. **Sâ'at:17 Hediye Eşmesi**²¹⁸ 'avdetde cerde mülâkât olduğu yerde bir mahall-i sahrâdır. Bir şey bulunmaz. İsmâ'îl Pâşâ merhûm kal'a yapmıştır. Hüccâc kondukda kuyular kazarlar. Sekiz yüz bine karîb sular çıkar. Lâkin kerîh-i râyihâsı olmağla içilmek mümkün değildir. Hayvâna dahî muzırrdır. 01 mahalde sinâmeki olur. Ehl-i Medîne te'sîrin ol mahalden müşâhede iderler. **Sâ'at:21 Fahleteyn**²¹⁹ ve **Selâm Kayası** dirler. Cevânib-i erba'ası

210 Erbi'â' 11 minhu.

211 Hamîs 12 minhu.

212 Cum'a 13 minhu, sebt 14 minhu esnâ-yı tarîk.

213 Ahad 15 minhu, 16 isneyn esnâ-yı tarîk.

214 Selâsâ' 17 minhu.

215 Minhu esnâ-yı tarîk.

216 18 hamîs minhu.

217 19 cum'a minhu.

218 20 sebt minhu.

219 21 ahad minhu.

dağdır. Yedi kuyu vardır. Suları zülâle benzer. Havâsı latîfdir. Ülä'dan bu mahalle gelince su husûsu müşküldür. **Sâ'at:18 Vâdiyü'l-Kurâ**²²⁰ cevânib-i erba'ası dâğdır. Orta yerde bir ova gibi yerdur. Suyu yokdur. Bir şey bulunmaz. Duhûlü yevm-i cum'a hareketi yevmü'l-ahaddir. Osmân-oğlu merhûm birkaç kuyu kazmışdır. Gâyet edebe mürâ'ât olunacak yerlerdir. **Sâ'at: [18] Medîne-i Münevvere**²²¹ 'alâ râkidihâ efdalu't-tahiyye Harem-i Şerîf-i Mustafavî ve Ravza-i Mutahhara-i Nebevî sallahâhu 'aleyhi ve sellem ziyâret olunub ba'd itmâmü's-salât ve's-selâm. Ziyâret-i Şeyheyn ve benât-ı Resûlü's-sakaleyn ve ezvâcuhu ve ashâbîhi'l-kirâm rıdvânullâhi 'aleyhim ecma'în ziyâret-oluna. Medîne-i Münevvere'de ashâb-ı güzînden on bin nüfûs medfûndur deyû menkûldur. Husûsan Peygamberimiz 'aleyhi's-salâtu ve's-selâm ahyânen mekâbir-i bakî'î ziyâret iderler imiş. Bakî'in fezâ'ili hakkında ahâdîs-i kesîre vârid olmuşdur. Lâyık olan Resûlullâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem efendimiz sa'âdetlü hayâtlarında ba'zı mahallelere varub namâz kılmışlar ve ba'zı pınârlardan âbdest almışlar veyâhûd gusl itmişler. Bunlar cümle emkine-i müteberrikedir, tafahhus olunub ziyâretleri lâzımdır ve bir recül-i sâlih delil elzemdir. Cebel-i Uhud ve anda olan kubûr-ı şühedâ ve 'amm-ı muhterem Hamza rıdvânullahu 'anhüm ecma'în hazerâti ziyâretiyle iğtinâm oluna ve amm-ı mükerremden bed' oluna ve Mescid-i Kubâ ziyâret oluna ve Mescid-i Feth vardır. Mâbeynü'z-zuhr ve'l-'asr varub namâz kılmak müstehabdır. Nitekim Resûlullâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem kıldı ve beş vakti Harem-i Şerîf'de kılmağa ihtimâm lâzımdır. Gâyet edeb üzre olunacak mahallerdir. Zirâ zahmetin hebâ oldukdan sonra mühân olursın. Neüzübillâh ecir ne güne ise cürmi dahî öyledir ve Harem-i Şerîf'de gicelemeğe sa'y-u-himmet oluna. Eğer bir gece dahî olur ise a'lâdır. **İkâmet:3 yevm. Sâ'at:2,5 Bi'r-i Ali Kerremallâhu Vechehu**²²² bir nâzik yerdur, kuyulardır ve bir mescid vardır. Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem anda namâz kılmışdır ve etrâfında bâğ ve bağçeler ve bostânlar vardır. Latîf mahaldir ve müteveffâ mahall-i mîkâtdır. **Sâ'at:13 Kubûr-ı Şühedâ**²²³ ziyâretleri müstehab olan mahallerde bu konaklarda gâyet huzû' ve huşû' ve ol mahal ziyâretdir deyû niyet oluna ve kesret-i kırâ'at ve zikr-u salât-u selâmlar vird oluna ve bu konakda su bulunmaz. **Sâ'at:9 Cudeyre**²²⁴ boğâz içinde suyu ve câmi'i vardır bağçeler ve sebzezâr ve nâzik hurmâ olur ve ashâb-ı kirâmdan Ebû Ubeyde bin el-Hâris radiyallâhu anhu hazretleri medfûndur. Ziyâret oluna ve karbinde Safra dirlir bir karye vardır. Mahûf mahaldir. **Sâ'at:15 Bedr-i Huneyn**,²²⁵ latîf ve şerîf nâzik mahaldir. Dâhil olundukda ashâbdan şühedâ-yı mağfûra selâm virile. Zirâ, Resûlullâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ol mahalde 'Ariş binâ buyurdular ve yanında bir pınâr ve bir mescid vardır, ziyâret oluna. Salât ve selâm ve zikr ve tesbih ile giceleri ihyâ lâzımdır. Mısır hüccâcı Şâm hüccâcına bu mahalde mülâkî olub 'azîm ordu-bâzâr olur. Gâyet latîf hurmâsı vardır ve mâ-i cârî vardır. **Sâ'at: 17 Kâ-i Kebîr ve Maymûn Ovası**²²⁶ bir sahrâdır. Suyu yok ve bir şey bulunmaz. **Sâ'at: 21 Râbi'a Eşmesi**²²⁷ bir

220 22 isneyn minhu.

221 23 selâsâ' minhu, 'avd cum'a 5, sebt 6, ahad 7 hareket.

222 23 selâsâ', 24 erbi'â', ra+halnâ 25 evvelü'l-hamfs.

223 26 cum'a minhu.

224 27 sebt minhu.

225 28 ahad minhu, 29 isneyn.

226 Selâse gurre-i Hicce sene 94.

227 2 erbi'â' minhu.

sahrâdır. Suyu vardır ve Arablar bazı şey getirürler. Karpuz ve otluk ve saman gibi Cahfa didikleri mahaldir. Vücûben ihrâm mahallidir. **Sâ'at:21 Bi'r-i Usfân ve Güzelce Birke**²²⁸ dahî dirlir. Bir havâdâr yerdur. Latîf suyu vardır ve yolu taşlıktır. Râbi'a gibi latîf zülâle benzer. Su, karpuz ve ba'zı şey bulunur ve Eşek Akabesi esnâ-yı tarîkdedir. Maktûl-zâde Ali Pâşâ merhûm anda medfûndur. **Sâ'at:6 Vâdi-yi Fâtıma**²²⁹ bir sahrâdır. Latîf suyu vardır. Ehl-i Mekke şürefâ-yı 'izâm gelüb 'azîm alay ile hüccâcı istikbâl iderler. Etrâfında bağ ve bağçeler vardır. Kâvî (?) çiçeği anda bulunur, tedârik oluna. **Sâ'at:9 Mekke-i Mükerrime**²³⁰ Kerremehâ-Allâhu'l-Kerîm tekrîmen ibtidâ gördükde du'âlar müstecâb olur, gaflet olunmaya. Lâyık olan oldur ki keşd-i 'âzîm hacc-ı şerîf oldukda ebnâ-yı tarîkde leyl-ü-nehâr ibâdât ve tâ'âta iştigâl eyleye. Yol meşakkati vardır deyu vatanperverlik itmeye. Emâkin-i müteberrikede evkât-ı icâbet tahammül lâzımdır. Vakt-i feyzdir. Daimâ terakkub gerektir. Gicelerde hâlf olmamalıdır. Gerek Medîne'de ve gerek Mekke'de evkât-ı hams Harem-i Şerîf'de cemâatle kılmağa muhtâcdır. Gerek ziyâret, gerek tilâvet, gerek sa'y ve 'umre cemâ'ate mâni' olmaz ve anın sevâbı cemâ'at sevâbına mukâbil olmaz ve dahi derûnda bir ferde azab ve hased ve hıkd var ise çıkarub istiğfâr lâzımdır. Fî-mâ-ba'd kimesneye buğz ve adâvet etmemeğe niyet ehammdır. Haşiyetullâhi derûnundan çıkarmamalıdır. Sevâb ne kadar muzâ'af ise günâh dahî öylecedir. Sa'y ve ihtimâm yeridir. Zirâ adama 'ömründe bir vâki' olur. İ'âdesi müşküldür. Bütün 'ömrünün tahsîli bu sekiz dokuz ay içinde hâsıl olacaktır. İttekullâhu teâlâ Allahümme yessir-lenâ ve li-cemî'i ümmet-i Muhammedin 'aleyhi's-salâtu ve's-selâm âmîn. Yâ ze'l-celâli ve'l-ikrâm **Sâ'at:2 Minâ**,²³¹ Mescid-i Hayf dirlir bir câmi' vardır. Minâ'da bir hacir dibinde Resûlullah sallallahu 'aleyhi ve sellem bir çâdır kurmuşlardır. Hâlâ 'alâmet için ol mahalde bir kubbe vardır. Ol mahalde câmi' tarafına Şâm hüccâcı konarlar ve karşı tarafa Mısır hüccâcı konarlar. Mabeyni tarîk ve çarşu bâzâr elsine-i nâsda Minâ bâzârı meşhûrdur. **Sâ'at:2 Müzdelife**,²³² bir mescid vardır. Fakat sabâh anda vakfeye dururlar ve andan Minâ'ya gidilür. Bu vakfede hukûk-ı 'ibâdın 'afvını 'ulemâ hadîs ile yazmışdır. Gâyet rikkat-i kalb ve enîn ve bükâ ile günâhlarını ta'dâd iderek teveccüh-ü tâm lâzımdır, gaflet olunmaya. **Sâ'at:2 Cebel-i Berekât-ı Arafât**,²³³ Mescid-i İbrâhîm dirlir bir mescid vardır. Arafâ gününü anda öyle namâzıyla ikindü namâzını birden edâ iderler ve Ka'be-i Mükerrime müftisi minbere çıkub 'arefe hutbesin kırâ'at idüb ba'dehu vakfeye giderlerken 'arefe gicesi ol mahalde hâlf olmakdan ve uyumadan hâzer ideler. Zikr ve tesbîhe meşgûl olub ve salât-ı tesbîh kılalar ve kazâ-ı fevâ'it ve nâfile ve her ne dürlü ibâdet olursa ol giceyi ihyâ ideler. Sa'y ve ihtimâm lâzımdır. Ol giceye dâhil olan 'ömründe bir kerre vâsıl olur, sânsî yokdur. Şedd-i rahal ve it'âb-ı vücûd ve infâk-ı mâldan vukû' bulan semere ol gice tahsîl olacaktır. Gaflet mahalli değıl ve kitâb-ı menâsik dâimâ mütâla'a oluna. Sâ'ir tafsîlât anda yazıludur ve ol mahalde havuzlar ve akarsular vardır. Ordu-bâzâr kurulur. Nâzik yeşil 'asel ve zeytûn ve sâ'ir meyve ve latîf yâğ ve sâ'ir eşyâ bulunur. **Sâ'at:18 Tâ'if** öte tarafda Tâ'if

228 Kudeyde, 3 hamîs minhu, Halîs 4 cum'a minhu.

229 5 sebt minhu.

230 6 ahad Hicce sene 94, 7 isneyn, ba'de âmmü's-seferün (?), Nahadtu bi-haymegâhi zâhir sebt 21 Hicce sene 95 hareket pür bereket fi 23 Hicce sene 95. Nahadtu rakibe Şâm isneyn 21 Hicce sene 94. Nahadtu rakibe munsarifen.

231 10 hamîs, 11 cum'a.

232 10 hamîs.

233 8 selâsâ' minhu, 9 erbi'â' minhu.

derler havâsı latîf nâzik müferrih bir kasabadır. Her meyve ve her dürlü şey anda bulunur. Mücâvir olan zâtlar ol mahalle varmamak revâ değildir. Allâhümme yessîr-lenâ ve li-cemî'i ümmet-i Muhammedin 'aleyhi's-salâtu ve's-selâm âmîn. Yâ hayyu yâ kayyûmu yâ ze'l-celâli ve'l-ikrâm ve'l-hamdülillâhi vahdehu ve sallallâhu 'alâ men lâ nebiyye ba'dehu.²³⁴

Fî 5 Câ Sene 94

²³⁴ Ve fî Behceti'l-Esrâr kâle semi'tu Ebî Muhammed yuhaddisu 'an ebîhî Abdirrezzâk kâle câ'et fetvâ mine'l-'Acemi ilâ Bağdâd ba'de en uridat 'alâ 'ulemâ'i'l-Irakayn. Irâki'l-Acem ve Irâki'l-Arab. Fe-lem yettadîh li-ahadîn minhûm lehâ cevâbun şâfin ve sûretuhâ mâ-tekûlu's-sâdetu'l-'ulemâ fî recûlin halefe bi't-talâki's-selâse. Ennehu lâ-budde lehu en ya'bude-Allâhe 'azze ve celle 'İbâdeten yenferidü bihâ dâne cemî'i'n-nâsi fî vakti yemînîhi bihâ femâ yef 'alu mine'l-ibâdâti ve tenhallu yemînehu. Kâle fe'etâ bihâ ilâ vâlidî Muhyiddîn Abdülkâdir radıyallâhu anhu. Fe ketebe 'aleyhâ 'ale'l-fevri cevâbehu ... usbû'an vahdehu ve tenhallu yemînuhu.

۸

۹

۱۰

۱۱

۱۲

۱۳

۱۴

۱۵

Handwritten text in Arabic script, appearing as a list or index with various entries and numbers.

Handwritten text in Arabic script, appearing as a list or index with various entries and numbers.

۱۶

۱۷

۱۸

۱۹

۲۰

۲۱

۲۲

۲۳

۲۴

